

Albert de Vries

Een methodiek voor praktijkgericht onderzoek

MENS-INCLUSIEVE LANDBOUW

Ontwikkeld op basis van ervaringen in de
biodynamische landbouw

Academie voor Ervarend Leren

Albert de Vries

Een methodiek voor
praktijkgericht onderzoek

MENS-INCLUSIEVE LANDBOUW

Ontwikkeld op basis van
ervaringen in de
biodynamische landbouw

2025, Academie voor Ervarend Leren

Uitgave: Academie voor Ervarend Leren, Arnhem, 2025, versie 1

ISBN: 978-90-79185-04-7

NUR: 940 - Landbouw en natuurlijke omgeving algemeen

Deze publicatie is gratis te downloaden of te bestellen via de website:

www.academievoorervarendleren.nl

Op een printer die dubbelzijdig kan printen kun je het als A5 boekje printen met de instructie: Kies in het systeemvenster voor 'boekje' en bij invoer papierformaat 'A5' en bij uitvoer papierformaat 'A4'.

Contact opnemen met de auteur kan via: albertdevries@onderzoekineigenwerk.nl

Foto's op blz. 20 zijn gemaakt van Ben van Tilburg, op blz. 24 door Hansueli Dierauer, FiBL, op blz. 36-37 door de auteur, op blz. 57 door Jola Meijer.

Dit boekje is gelicenseerd onder een Creative Commons 4.0 licentie. Wanneer je gebruik wilt maken van dit werk, hanteer dan de volgende naamsvermelding: Albert de Vries (2025), Mensinclusieve landbouw.

Een methodiek voor praktijkgericht onderzoek Toelichting op de licentie: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Inhoud

1. Introductie en conclusies	7
2. Praktijkonderzoek	11
2.1 Praktijk en wetenschap	11
2.2 Individueel en algemeen als tegenstelling	13
2.3 Onderzoek is ook een praktijk.....	14
2.4 Voorbij de tegenstelling algemeen – individueel.....	15
2.5 Toejuichen van diverse praktijken in plaats van een algemene oplossing voor dé milieuproblemen.....	16
2.6 Een praktijktheorie	17
3. Methodiek voor ontwikkelingsonderzoek	19
3.1 Unieke situatie en algemeen idee in de praktijk.....	19
3.2 De professional als vertrekpunt	21
3.3 Meer over ontwikkelingsonderzoek	23
3.4 Inlevend waarnemen	25
3.5 Conclusie	28
Nadere uitwerking	29
4. Onderzoeksvaardigheden	30
4.1 Inlevend waarnemen van de wil van de ander, het andere.....	30
4.2 Beelden en werkwoorden als resultaat van inlevend waarnemen	31
4.3 Aansluiten bij en versterken van de wilsinzet.....	32
4.4 Intuïtief handelen	33
4.5 Conclusie.....	34
5. Beelden en cijfers	35
5.1 Beelden zijn een dynamisch geheel	36
5.2 De betekenis van beelden binnen kwalitatief onderzoek.....	37
5.3 Sturen op cijfers of beelden?	39
5.4 Cijfers kunnen boerenonderzoek ondersteunen	40
5.5 Verbeelding en cijfers in grafieken en diagrammen, statistiek	42

5.6 Conclusie	42
6. Begrippen en modellen	43
6.1 In sociaalwetenschappelijk onderzoek	43
6.2 In praktijkonderzoek	43
6.3 Conclusie	45
7. Onderzoeken is vergelijken	46
7.1 Vergelijken vanuit een idee	46
7.2 Vergelijken van abstracties	48
7.3 Een ethisch verantwoord vergelijken	49
7.4 Conclusie	50
8. Compostpreparatenonderzoek als casus	51
8.1 De biodynamische compostpreparaten	51
8.2 Cijfers overheersen de beelden	52
8.3 Verklaringsmodellen voor de preparaten	54
8.4 Met compostpreparaten individualiseren	56
8.5 Richtlijnen als context voor het werken met compostpreparaten	58
8.6 Conclusie	58
Noten	59
Over de auteur	62

1.   Introductie en conclusies

In het kader van het verkennen van de mogelijkheden van een lectoraat en practoraat biologische of biodynamische landbouw bij Hogeschool Aeres wordt er naar een onderzoeksprogramma gezocht. Deze actualiteit is de aanleiding voor deze notitie.

Wanneer we kijken naar de biodynamische landbouw, dan zien we dat de grote verscheidenheid aan bedrijven kenmerkend is. Elk bedrijf is eigen, is uniek. Dat is geen 'fout', maar juist een ideaal, een streefrichting, waarvoor het in de biodynamische landbouw centrale begrip 'bedrijfsindividualiteit' inspiratie biedt. Hoe kan een onderzoeksprogramma het uitgangspunt honoreren om de diversiteit van de bedrijven verder te vergroten? Hoe kan een onderzoeksprogramma eruitzien dat recht doet aan de boer en zijn of haar praktijk? Dat kan alleen wanneer zo'n onderzoeksprogramma vertrekt en eindigt bij individuele boeren. Het gaat er bij zo'n onderzoeksprogramma niet alleen om de diversiteit in de natuur te vergroten, maar ook die aan bedrijven. De streefrichting die de biodynamische landbouw heeft stelt dus bijzondere eisen aan het opstellen van een onderzoeksprogramma, want meestal leidt onderzoek tot standaardisering.

Wanneer we die standaardisering willen vermijden, moeten we al bij het opstellen van het onderzoeksprogramma werken vanuit het ideaal van diversiteit. Boeren moeten vanaf het begin betrokken worden bij het onderzoek. Dat bereik je niet door onderzoeksvragen bij boeren te inventariseren door middel van enquêtes. En zeker niet door het vervolg van zo'n proces, waarbij die vragen in bestuurskringen gebundeld en uiteindelijk van een prioriteit worden voorzien. In dit proces verwijderen de vragen zich telkens verder van de werkelijkheid, ze worden geabstraheerd. Zo ontstaat er een onderzoeksprogramma met van de praktijk losgezongen onderzoeken. Men is met zo'n procedure op zoek naar een algemeen geldige waarheid. En in die ene waarheid zit weinig ruimte voor diversiteit. Door het abstraheren – het zoeken naar een grotere algemeenheid - verdwijnt de verbinding met de initiatiefnemende en onderzoekende mens. Dan blijkt er bij de voorge-

stelde antwoorden en oplossingen voor mensen uiteindelijk ook telkens minder plaats te zijn.

Zo'n procedure om tot een onderzoeksvoorstel te komen is gebaseerd op het idee dat met wetenschappelijk onderzoek ontdekt wordt hoe de praktijk het beste vormgegeven kan worden. Wat je dan ziet, is dat boeren dezelfde goede resultaten willen bereiken als in het onderzoek en hun bedrijf net zo gaan inrichten. Een uiting daarvan is de éénvormige bio-industrie. Bedrijven worden als het ware uitgevergroot in laboratoria, met geconditioneerde omstandigheden en een reguleerbare input.

Stel, we keren het om: We willen aansluiten bij de praktijk van het boeren en vertrekken vanuit het uitgangspunt dat wetenschap verheldert en overdraagbaar maakt wat vakmensen in de praktijk ontwikkelen, hoe kom je dan tot een onderzoeksprogramma?

Het eerste onderdeel in het onderzoeksprogramma is dan het bezoeken van boeren. De onderzoeker kijkt mee op het bedrijf om te zien waar al onderzoek plaats vindt. Vervolgens wordt er gekeken welke bijdrage de onderzoeker kan leveren aan het verhelderen van die praktijk. Tijdens het meekijken zal blijken dat de professional in zijn praktijk situationeel, c.q. intuïtief te werk gaat. Wil je die praktijk verhelderen, dan komt het er dus op aan voorbeelden concreet uit te werken en die te delen met anderen, in plaats van te veralgemeniseren.

Het tweede onderdeel hebben we al genoemd. Onderzoeker en boer kijken waar ontwikkelingsvragen liggen en hoe ze kunnen worden beantwoord. Dit leidt tot het uitwerken van een onderzoeksopzet.

Aangezien boerenbedrijven vanzelfsprekend deel van een netwerk zijn, bestaat het derde onderdeel van het onderzoeksprogramma uit het betrekken van dit hele netwerk bij het proces. Onderzoek is dan gericht op hoe een ambtenaar, een politicus, een landbouwonderzoeker, een handelaar, een bankier, enzovoort, zo zijn of haar praktijk inricht dat er ruimte geboden wordt aan de professionele ontwikkeling van een boer en zijn of haar bedrijf. Het gaat er steeds om de mens centraal te stellen in plaats van een algemeen idee. Dit betekent een pleidooi voor een radicale bottom-up benadering bij onderzoek.

Hier kunnen we aansluiten bij professionals die al expliciet een ideaal in deze richting hebben. Het ideaal hoeft niet in deze termen van 'professionele ontwikkeling van een boer en zijn of haar bedrijf' gearticuleerd te zijn. Het kan ook verwoord worden als willen bijdragen aan duurzaamheid of aan meer menselijkheid in werkrelaties.

Voor al deze onderdelen dient de onderzoeker, c.q. onderzoeksbegeleider over specifieke vaardigheden te beschikken, namelijk vaardigheden die aansluiten bij de vaardigheden die iemand inzet bij het onderzoeken van de eigen praktijk, zoals intuïtief handelen en inlevend waarnemen. Dit methodische aspect vormt het vierde onderdeel. Op dit methodische vlak is een zekere mate van veralgemening juist wel terecht.

Een vijfde onderdeel is geregeld verslag doen van al deze activiteiten opdat andere vakmensen geïnspireerd kunnen raken en hun onderzoeken en ontwikkelingsvragen ook gaan delen.

Enkele conclusies:

1. Om een mens-inclusieve landbouw te bevorderen dien je bij de professional te vertrekken en die in het middelpunt van het onderzoek te plaatsen en te houden.
2. Dit vraagt een radicale bottom-up benadering in het hele netwerk in en rond de landbouwprofessional.
3. De professional doet uit zichzelf al ontwikkelingsonderzoek. In dat onderzoek is ruimte en aandacht voor de parallelle ontwikkeling van zowel praktijk als professional. Dit ontwikkelingsonderzoek kan ondersteund en expliciet gemaakt worden vanuit een faciliterend netwerk.
4. Ook in dat netwerk zijn professionals aan het werk die ook gefaciliteerd kunnen worden bij hun onderzoek in hun praktijk.
5. De vaardigheden die horen bij een onderzoek van de eigen praktijk dienen geëxpliciteerd en breder toegankelijk gemaakt te worden.
6. Een onderzoeksprogramma waarmee een mens-inclusieve landbouw ondersteund wordt heeft zowel een duidelijke landbouwkundige, sociologische als ook methodologische inhoud.

7. Met de praktijkgerichte methodiek 'inlevend waarnemen' kan gericht aangesloten worden bij het eigene van elke praktijksituatie. Met die inzet kan die praktijk verder ontwikkeld worden en ontwikkelt de in die praktijk werkende professional zichzelf tegelijkertijd.

2. Praktijkonderzoek

2.1 Praktijk en wetenschap

In de titel van deze studie is sprake van 'praktijkonderzoek'. Dat begrip kan vele voorstellingen oproepen, bijvoorbeeld dat

- er op een boerderij een proefveld ligt, waar de boer de rol van proefveldmedewerker vervult,
- er een proefboerderij is, waar het management door onderzoekers wordt bepaald en er onder praktijkomstandigheden, d.w.z. op de schaal van gewone bedrijven, experimenten worden uitgevoerd,
- er op boerenbedrijven allerlei metingen worden verricht door onderzoekers,
- boeren enquêtes invullen,

Bij al deze vormen van praktijkonderzoek wordt er van uitgegaan dat in de wetenschap ontdekt wordt hoe de praktijk het beste vormgegeven kan worden². Kan het ook andersom, dat wetenschap verheldert en overdraagbaar maakt wat vakmensen in de praktijk ontwikkelen? O&O wordt dan Ontwikkeling & Onderzoek in plaats van Onderzoek & Ontwikkeling. Praktijkonderzoek wordt dan, dat

- een boer zelf onderzoek doet op zijn bedrijf.

Net als iedereen, die vanuit verbondenheid en met verantwoordelijkheid in zijn werk staat, ontwikkelt een boer al uitproberend en onderzoekend zijn bedrijfsvoering. Boeren hebben echter, net als andere mensen, vaak ook de voorstelling van praktijkonderzoek zoals in de eerste vier variaties beschreven staat. Voor buitenstaanders en voor de boer zelf is het dan ook geen vanzelfsprekendheid om te onderkennen dat ze al onderzoekend bezig zijn. Ik kwam dit dilemma in het begin van mijn carrière als onderzoeksbegeleider al tegen:

Voorbeeld 1

Op het veld wordt het onderzoek zichtbaar

Albert de Vries, Haus Bollheim³

Haus Bollheim is een biodynamisch landbouwbedrijf van 127 ha bij Euskirchen, gestart in oktober 1982. Voor de overname was het een gangbaar bedrijf. De medewerkers willen zelf onderzoek doen. Deze vraag komt voort uit de ervaring, het gevoel, het idee, dat de biodynamische landbouw geen kant-en-klare methode is en dus telkens weer verder ontwikkeld wordt.

Ik doe al een aantal jaren onderzoek voor de biodynamische landbouw en loop tegen het probleem aan dat het niet echt lukt om een verbinding tussen onderzoek en praktijk tot stand te brengen. Ik kom met de mensen van Haus Bollheim in gesprek en er ontstaat het idee om hen te begeleiden bij onderzoek dat zij in hun werk uitvoeren. Zij vragen echter aan mij welk onderwerp binnen de biodynamische beweging belangrijk zou zijn om te onderzoeken. In de rol van landbouwonderzoeker had ik deze vraag kunnen beantwoorden. Maar ik wilde iets anders! Mijn uitgangspunt was, dat de vragen hun éigen vragen zouden zijn. Die hadden ze alleen niet. Hoe kon ik hun eigen vragen zichtbaar krijgen? Tijdens de maandelijkse vergaderingen voorafgaand en direct na de overname van het bedrijf loopt de spanning op tussen hun wens en mijn reactie.

Drie maanden na de daadwerkelijke start in oktober is er een gezamenlijke rondgang over de velden. Ik zie tot mijn verbazing dat er vier verschillende tarwerassen en drie verschillende roggerassen gezaaid zijn. Ze doen vergelijkend rassenonderzoek! Het onderzoek is al gaande! Blijkbaar zijn er, ondanks ons gesprek, zodanige voorstellingen over onderzoek en onderzoeken, dat de eigen vraagstellingen niet gezien worden. Die blijken er echter wel degelijk te zijn. De vragen worden zichtbaar als ik kijk naar wat er gedaan is.

In diezelfde tijd wordt door van der Ploeg beschreven hoe voorlichting en onderzoek in ontwikkelingslanden werkt⁴: wanneer je aan de keukentafel aan boeren vraagt wat hen bezighoudt, krijg je vooral verhalen over prijzen en politiek. Sta je voor een veld met verschillende soorten aardappels, dan krijg je de biografie van de boer te horen en hoe die verweven is met de ontwikkeling van die verschillende aardappelrassen.

Dus het letterlijk naast de boer gaan staan en met hem of haar meekijken helpt zowel de boer als de onderzoeksbegeleider om het onderzoek van de boer zelf zichtbaar te krijgen, namelijk aan wat er daadwerkelijk gedaan wordt.

2.2 Individueel en algemeen als tegenstelling

Wat is de reden dat het onderzoek van de boer in zijn of haar eigen praktijk niet gezien wordt? De gangbare norm in de wetenschap is, dat gecontroleerde en gestandaardiseerde waarnemingen (statistisch) worden geabstraheerd. De concrete, individuele waarneming gaat op in een gemiddeld resultaat, dat de pretentie heeft algemene geldigheid te bezitten. Deze 'wet' wordt vervolgens als advies aan de boer doorgegeven.

Een boer daarentegen heeft eerder de neiging om bij het tonen van zijn praktijk te zeggen: "Zo doe ik het hier." De nadruk ligt op de individuele situatie, op het 'ik' en het 'hier'. Er is geen pretentie van algemene geldigheid. Met de verwachting dat wetenschap algemene wetten ontdekt die in elke praktijk gelden wordt het veronderstelde primaat van wetenschap boven praktijk gecreëerd en in stand gehouden.

Een voorbeeld:

Voorbeeld 2

'Rationele argumenten' versus 'persoonlijke betekenis' **Wetenschappelijke congres 100 jaar BD⁵**

Onderzoeker Jürgen Fritz, Universiteit van Kassel, presenteerde het Zwitserse DOK veldonderzoek, dat al 45 jaar het verschil kwantificeert tussen gangbare teelt met alleen kunstmest, gangbare teelt met kunst- en dierlijke mest, biologische teelt met dierlijke mest en biodynamische teelt met compost en de BD-preparaten. Na 45 jaar kan er geconcludeerd worden dat de bodemstructuur van de biodynamische proefvelden veel beter is dan van de andere drie. Ten opzichte van de gangbare teelt met alleen kunstmest, bevat de biodynamische landbouwgrond 18% meer humus, 40% meer micro-organismes, 83% meer bodemactiviteit en 37% meer mineralenmobilisatie. Ook wat betreft klimaat scoort BD-landbouw zeer goed, er wordt minder energie gebruikt en er wordt meer koolstof in de bodem vastgelegd. Bovendien zijn de bodems door de betere structuur beter bestand tegen overvloedige regenval en droogte.

Verder presenteerde Fritz nieuwe onderzoeksresultaten die laten zien dat de toepassing van biodynamische veldpreparaten een positieve invloed heeft op de weerbaarheid en de voedingswaarde van planten. Uit veldonderzoek blijkt dat pompoen - geoogst van een akker die met biodynamische veldpreparaten is behandeld - ruim twee keer zoveel antioxidanten kan bevatten dan pompoen die op dezelfde manier is geteeld, maar dan zonder de toepas-

sing van preparaten. Niet alleen de voedingswaarde, maar ook de capaciteit van planten om te kunnen omgaan met stressomstandigheden verbetert significant.

Tijdens de paneldiscussie met de aanwezigen in de zaal wordt geconstateerd dat de uitkomsten desondanks niet leiden tot een versnelling van de maatschappelijke acceptatie van BD-landbouw. "Wat is dan het nut van wetenschappelijk onderzoek?" Ook zijn de uitkomsten van de metingen onvoldoende aanleiding voor niet BD-boeren om anders te gaan boeren. Bodemkundige en biodynamische boer Tom Saat benoemde het aspect van 'de wil': Als 'de wil' ontbreekt ontstaan er ook geen mogelijkheden om op een effectieve manier om te schakelen. De panelleden op het podium en de zaal waren het zeer eens met het feit dat het omschakelen naar BD-landbouw meer is dan het uitdragen van rationele argumenten bestaande uit onderzoeksresultaten. Omschakeling dient ook te worden gestimuleerd door het onderstrepen van de persoonlijke betekenis die de verandering voor BD-boeren kan hebben.

Met het benoemen van 'de wil' en 'de persoonlijke betekenis' wordt de mens in het gesprek betrokken. De presentatie van de wetenschappelijke resultaten gaat echter alleen over de effecten van bepaalde maatregelen op bodem en gewas. Het lijkt daardoor alsof de boer zelf geen rol speelt, terwijl het werk in het bedrijf natuurlijk altijd door iemand wordt gedaan. De mens maakt de landbouw tot praktijk, tot werkelijkheid. Ik beleefde dat de praktijkmensen met de reacties tijdens de paneldiscussie voor dat aspect aandacht vragen. Zij zijn existentieel verbonden met hun praktijk, waarvan ze de concrete, individuele zwaktes en sterktes onderkennen.

Op deze manier ontstaat er een tegenstelling tussen de gestandaardiseerde, algemene resultaten van een vergelijkend onderzoek en de praktijksituatie.

2.3 Onderzoek is ook een praktijk

Een eerste stap om de tegenstelling te overbruggen is door te zien dat de wetenschapper, in voorbeeld 2 Jürgen Fritz, ook existentieel met zijn praktijk, namelijk de praktijk van het onderzoeken, verbonden is. Daar zit hij helemaal in. Dat is beleefbaar aan het enthousiasme waarmee hij de resultaten vertelt.

In het DOK-onderzoek wordt het onderzoek beschreven als een systeemonderzoek, waarin verschillende landbouwsystemen met elkaar vergeleken worden. Met

die beschrijving wordt er veralgemeniseerd. Het gaat echter over proefvelden, terwijl de veralgemenisering de pretentie wekt: "Wij onderzoeken jullie praktijk.". Tom Saat gaf in het panelgesprek al aan dat in een echt bedrijfssysteem in de biodynamische variant bijvoorbeeld de mest van koeien komt die ook de voedergewassen uit die variant krijgen ⁶. Bovendien liggen de percelen waar het DOK-onderzoek plaatsvindt op een bepaalde plek. Een plek die niet zomaar vergelijkbaar is met elke andere plek waar iemand zijn of haar boerderij heeft. Wel is het heel bijzonder dat al 45 jaar vier varianten in bemesting zo consequent naast elkaar worden volgehouden. Terecht zou het zijn om het DOK-onderzoek als een experiment te beschrijven met vier varianten ten aanzien van bemesting, geïnspireerd op verschillende praktijksystemen. Een boer kan dan meekijken met de onderzoeker en geïnspireerd raken.

2.4 Voorbij de tegenstelling algemeen – individueel

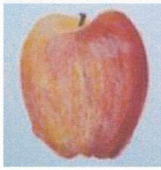
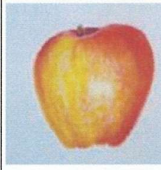
Een andere stap is om het streven naar algemeenheid als een normaal menselijk streven te onderkennen. Iedereen zoekt naar het overeenkomstige, naar wetmatigheden, je kunt zeggen naar *de idee* die in de dingen werkzaam is. Zonder ideeën ben je stuurloos en kun je ook niet werken. Maar in de werkelijkheid verschijnt de idee altijd geïndividualiseerd. Een prachtig voorbeeld geeft het volgende onderzoek:

Voorbeeld 3

Eén herkomst, aanplant op vijf bedrijven ⁷

Piet Korstanje

"In mijn eigen bedrijf heb ik het altijd enorm gewaardeerd om niet alleen op mijn bedrijf, maar met meerdere bedrijven hetzelfde onderzoek uit te voeren. Ik betrap me dan toch op het feit dat ik naar algemeenheden op zoek ben, zeg maar het planten ABC. Er komt dan toch tevoorschijn hoe verschillend de bedrijven zijn, en ieders eigenheid. Dat maakt het ook interessant. Het mooiste voorbeeld wat ik daarvan ken is het onderzoek aan het appelras Pilot, dat we op vijf bedrijven in Europa hebben aangeplant. Allen met dezelfde herkomst van 1 boomkweker. De appels waren allemaal verschillend per bedrijf. De telers konden hun eigen appels aanwijzen, terwijl alle herkomsten door elkaar lagen."

Tinzl	Côteaux Nantais	Denneler	Korstanje	Bolliger

Met ideeën worden algemeen geldige ‘wetmatigheden’ beschreven. Praktijken zijn daarentegen divers en uniek. Zodra het algemene van ideeën aan de praktijk wordt opgelegd, wordt de praktijk in een blauwdruk geperst. De omgeving, die een praktijk uniek maakt, wordt buiten beschouwing gelaten.

Praktijken zijn verschillende uitdrukkingen van de idee. En het waarnemen van verschillende praktijken kan leiden tot het vatten van een idee. Het is elke keer weer een zoeken naar de relatie tussen idee en praktijk. En in dat zoeken heeft de mens de centrale rol.

We overstijgen de tegenstelling algemeen – individueel, wanneer we elke individuele praktijk als uitdrukking van de algemene idee nemen en respect hebben voor het eigene van zowel de idee als de praktijk. Dan is er geen tegenstelling tussen beide en kun je spreken van een monistische werkwijze.

2.5 Toejuichen van diverse praktijken in plaats van een algemene oplossing voor dé milieuproblemen

Je kunt met verbazing constateren hoe weinig effect het wijzen op milieuvernietiging en het uitputten van de wereld heeft, terwijl er al ruim vijftig jaar voor wordt gewaarschuwd. Er heeft nog steeds geen ‘ommekeer’ plaatsgevonden. De journalist Wolfgang Held beschrijft ⁸ hoe vanuit filosofische en sociologische hoek het uitblijven van een ommekeer wordt geschetst ⁹ als een dramatische postmoderne uitdaging: Een algemeen inzicht (als we zo door gaan vernietigen we de aarde) kan niet met algemene maatregelen (niemand mag meer vlees eten) bestreden worden. De emancipatie die is ingezet (met als belangrijkste waarden zelfverwerkelijking en zelfbepaling) verzet zich tegen een van bovenaf bepaald beeld van

wat welzijn is ten gunste van spontaniteit en diversiteit. “Ging het tot nu toe actuele narratief over een leven ‘uit’ de crisis, het nieuwe gaat over een leven ‘in’ en ‘met’ de crisis.: Niemand ‘moet’ de wereld redden, maar iedereen is uitgenodigd zich zelf te redden. Misschien beginnen we dan, voorbij al het ‘moeten’ en ‘zouden moeten’, de wereld te redden”, aldus Wolfgang Held.

Hier wordt geschetst hoe een strijd tegen de bestaande situatie verandert in het nemen van individueel initiatief, dat tot iets nieuws kan leiden. Bij het opstellen van een onderzoeksprogramma dat vertrekt bij de individuele boer met zijn of haar individuele bedrijf, dringt zich ook de vraag op: “Wat hebben anderen daar dan aan?” In eerste instantie inderdaad niets. Maar dat is niet zo erg als het lijkt. Want het gaat er om dat een verslag van een individuele ontwikkelingsweg anderen kan inspireren eveneens hun individuele weg te gaan. En alleen dat kan ontwikkelen in gang zetten die leiden tot meer diversiteit en meer menselijkheid in de landbouw.

2.6 Een praktijktheorie

Een theorie probeert algemeen geldige wetten te beschrijven, een praktijk is, zoals we gezien hebben, altijd individueel. Als we over een praktijktheorie spreken, gaat het er om de tegenstelling te overbruggen.

Onderzoek naar praktijken vanuit die praktijken kan leiden tot een praktijktheorie. Deze praktijktheorie verheldert die praktijken. In dit geval, omdat het gaat over professioneel handelen, gebruik ik het raamwerk zoals Robert-Jan Simons dat ontwikkeld heeft, in navolging van Bernard Lievegoed ¹⁰. De praktijktheorie luidt: Hoe meer je als boer, onderzoeker, dienstverlener, beleidsmedewerker, enz. de in deze studie naar voren gebrachte methodiek / technieken, visie en basishouding in onderlinge samenhang hanteert, hoe meer er een mens-inclusieve landbouw gerealiseerd wordt.

- Visie wil zeggen, dat je concrete toekomstbeelden van je vak hebt, over wat jij over 5 of 10 jaar als concrete activiteiten uitvoert wanneer jouw ideaal gerealiseerd en gemeengoed is. Dus over wat jij met jouw vak bijdraagt aan een groter geheel, aan de uitdagingen in de maatschappij van over 5-10 jaar.
- Basishouding betreft het geheel van de door jou gehanteerde waarden en principes.
- Methodiek / technieken die voor jouw vak kenmerkend zijn en waarvan je weet wanneer je de ene of de andere techniek het beste in kunt zetten. Op basis van je visie en je basishouding weet je, wanneer je de technieken gewoon moet volgen en waar je vrij bent om ervan af te wijken.

3. Methodiek voor ontwikkelingsonderzoek

3.1 Unieke situatie en algemeen idee in de praktijk

Iedereen komt unieke situaties tegen in zijn werk. De ene klant stelt net een andere vraag of heeft net een andere behoefte dan een andere klant. Bij werkzaamheden in de natuur spelen de weersomstandigheden een grote rol: de wind of de neerslag blijkt net anders dan verwacht, de grond net iets vochtiger bij het zaaien dan de vorige keer. Ook dieren zijn verschillend: de ene koe is aaibaar, de andere laat zich moeilijk benaderen. Kortom, elke (werk)situatie is net weer anders dan een andere. Als je het heel groot neemt, dan kun je zeggen dat dat hoort bij 'het leven', bij de werkelijkheid. Niets is helemaal gelijk aan iets anders.

Iemand die in zijn werk de ideeën elke keer weer op een unieke wijze in de concrete situatie weet vorm te geven noem je professioneel, vakkundig. Iemand die zijn ideeën ontwikkelt aan de hand van zijn waarnemingen. Een landbouwbedrijf bloeit op, wanneer een boer met 'groene vingers' te werk gaat. Dit afstemmen van een idee op de concrete situatie noem ik situationeel, intuïtief handelen ¹¹.

Een voorbeeld ¹²:

Voorbeeld 4

Het bezoekerspad in de stal.

Ben van Tilburg, WaddenMax

"We hebben een boerderijwinkel op ons veehouderijbedrijf en verder komen er best vaak mensen bij ons op bezoek die in de stal willen kijken. Ik ben ook trots op mijn koeien en toon ze graag. Die drang werd nog groter toen we onze ligboxenstal met roostervloer gingen verbouwen tot potstal. Ik ben ook trots op die stal.

We konden de roostervloer niet helemaal tot aan de buitenmuur wegslopen. Dat zou te risant zijn. Ik zag toen opeens de mogelijkheid om van die overblijvende rand betonvloer een bezoekerspad te maken. We moesten die zwevende rand wel ondersteunen aan de binnenkant. Niet vol met beton, dan zou die buitenmuur veel te zwaar worden en wegzakken in de grond. We hebben onder het zwevende deel een betonmuurtje recht naar beneden

gemaakt. Het pad is 60 cm breed geworden en loopt aan de binnenkant van de lange buitenmuur.

Toen hebben we nog gebakkeleid van welk materiaal de reling moest worden: staal, hout, een touw? Staal zou voor dit doel te kil zijn, touw zou een te onveilig gevoel kunnen geven. Het zijn nu stalen palen geworden met een houten reling ertussen. Bij het begin van de buitenmuur heb ik een deur in die muur gemaakt, zodat je direct van buiten op het bezoekerspad komt. Onze klanten kunnen nu zelf de koeien bekijken, wanneer ze maar willen, en in een rondleiding kan ik nu vol trots mijn vijfsterrenhotel tonen, waar de koeien heerlijk in het stro liggen en heel veel ruimte hebben.”

Dat de roostervloer niet helemaal tot aan de buitenmuur kon worden weggesloopt, wordt in eerste instantie als een probleem ervaren. Vanuit zijn visie en drive ziet Ben er opeens juist een nieuwe mogelijkheid in: een bezoekerspad. Situationeel, intuïtief, realiseert Ben een element dat bij hem en zijn bedrijf hoort en het bedrijf nog unieker maakt.

We zien in dit voorbeeld hoe een idee ‘ik wil mijn stal en koeien aan bezoekers tonen’ als het ware ‘in gesprek gaat’ met de aanwezige situatie. Ontwikkeling draait om dit ‘gesprek’, dat juist door de professional tot stand komt. Want wanneer algemene ideeën opgelegd worden kan dat behoorlijk uit de hand lopen, zoals in de Toeslagenaffaire of in Engeland in het Post Office-schandaal. Ook op kleinere schaal hebben we te maken met mislukkingen, zoals een toenemend aantal leerlingen dat vroegtijdig op school afhaakt, of patiënten die zich niet gezien voelen. In de landbouw wordt deze ‘ideeëndwang’ zichtbaar aan de vraagstukken die de laatste vijftig tot tachtig jaar telkens kenbaarder geworden zijn rond klimaat, bodemerosie en sociaaleconomische aspecten.

De arts Emma Bruns ³ verwoordt dit spanningsveld tussen algemeen en uniek als volgt:

“De drang naar de orde en de netheid, brengt het risico mee dat we geen overzicht houden over het grotere geheel, of dat we ogenschijnlijk onbelangrijke details die juist uitermate van belang zijn voor inzicht of overzicht, voor het gemak weggummen of filteren.

... Er ligt een enorm spanningsveld tussen de binaire wereld van de controleurs met lijstjes, Excelbestanden en categorale ijver en de messy menselijke werkelijkheid. Als traumachirurg in spe voer ik die strijd dagelijks. Voor elke diagnose is er een protocol, een zorgpad, eindeloze kwaliteitscriteria waar goede zorg aan moet voldoen. Maar zowel het meisje van vier dat uit het klimrek viel als de zwaargewonde motorrijder walsen met al hun menselijkheid soms dwars door de protocollen heen.

Het is de charme en de kwelling van een vak waarin je met mensen werkt. ....

De grote lijnen zijn er maar de mens (patiënt en behandelaar) en zijn context bepalen de nuance.

De digitale wereld heeft een filter van ogenschijnlijke maakbaarheid over onze menselijke wereld heen gelegd. In die maakbare wereld verblijven bestuurders en managers, maar ook wijzelf, soms liever dan in de echte wereld. Dokters klagen over de hoeveelheid administratie, en dat kan ik geheel beamen, maar ik zie ook steeds meer oude en jonge artsen die liever in de computer behandelen dan een stoel pakken, aan bed gaan zitten, en gewoon even luisteren.”

3.2 De professional als vertrekpunt

Harry Kunneman¹⁴ doet een appel om het moeras, de ‘messy’ menselijke werkelijkheid, niet te ontvluchten naar de schijnzekerheid van protocollen, maar je te realiseren dat de echte wereld zich in dat moeras afspeelt en dat je alleen door dat onder ogen te zien her en der vaste grond onder de voeten kunt krijgen.

Professionals kunnen omgaan met het moeras. Ze beoordelen zelf wat er aan de orde is en wat er mogelijk is, passend binnen hun situatie. Zij handelen situationeel, intuïtief. Een protocol of een andere voorstelling van wat zou moeten zou in de weg staan om in te gaan op de situatie en de ander.

Voorbeeld 5

Emissiearme bedrijfsvoering: een boerenoplossing

Noordelijke Friese Wouden ¹⁵

In de Noordelijke Friese Wouden was er, net als elders, sprake van zure regen. Er werd landelijk een 'ecologische richtlijn' afgekondigd. Deze richtlijn bracht een serie beperkingen met zich mee voor veehouderijbedrijven. In de Noordelijke Friese Wouden zouden die bedrijven op slot gaan. De boeren hadden hier altijd voor de, voor dit gebied zo kenmerkende, boomwallen gezorgd en dus voor een divers landschap. Maar nu bleken juist deze boomwallen tot de genoemde beperkingen te leiden.

De in twee verenigingen georganiseerde boeren gingen in overleg met de overheid, met als visie: Wij nemen de verantwoordelijkheid voor natuur en landschap op ons, mits we daartoe de nodige ruimte krijgen. Met uitstel van meerdere jaren van de maatregel en financiële ondersteuning werd die ruimte daadwerkelijk geboden.

Er startte een 'boer gestuurd' actieonderzoek, ondersteund vanuit Wageningen. Er werd al snel een forse stikstofreductie gerealiseerd: Het overschot van 360-400 kg N/ha/jaar daalde in drie jaar tijd, tussen 1995/1996 en 1998/1999, met 1/3e. Deze omslag werd bereikt door een veelheid van elk voor zich kleine, maar onderling goed op elkaar afgestemde aanpassingen in de bedrijfsvoering: De kwaliteit van de mest werd verbeterd door minder krachtvoer en eiwitarmere ruwvoer te voeren. Dat laatste werd gerealiseerd door minder kunstmest te strooien en iets later te maaien. De verbeterde mest bracht een verbetering van het bodemleven met zich mee, zodat de levering van stikstof door de bodem toenam, met gelijke of stijgende graslandproductie tot gevolg. Deze veranderingen in voer leidde tot gezondere koeien en betere gehalten in de melk. Al deze technische en economische kengetallen werden gemonitord door Wageningen en besproken met de deelnemende bedrijven. De bespreking en vergelijking van de specifieke bedrijfsgegevens speelde een cruciale rol. Het werd een gedeelde zoektocht met overtuigende resultaten. Het saldo verbeterde. De zure regen verminderde aantoonbaar.

Een in de ogen van zijn collega's hele goede graslandboer verhoogde in de jaren 1979 tot 1985, in de lijn met de landelijke ontwikkelingen, de kunstmest- en krachtvoergift. Bij elkaar opgeteld, voor het hele bedrijf, van 5.000 naar 7.000 kg N/jaar. Vanwege zijn zorgen over de afnemende kwaliteit reduceerde hij in de zeven daarop volgende jaren de stikstofimport tot 2.600 kg N/jaar. Op de volgende generatie werd dit vermogen tot verbetering overgedragen. 25 jaar later is de import van stikstof stapsgewijs verder gereduceerd tot 900 kg N/jaar.

Een interessant neveneffect is, dat het aantal melkveebedrijven tussen 2000 en 2022 in de Noordelijke Friese Wouden slechts daalde met 18%, terwijl de landelijke daling 40% was. Of de bedrijven in de Noordelijke Friese Wouden aantrekkelijker zijn voor opvolgers vanwege de verbondenheid van de boeren met de ontwikkelingen op hun bedrijf of vanwege de betere financiële resultaten, of andere elementen, valt hier niet te zeggen. Feit is, dat er meer mensen met de landbouw verbonden blijven.

In de biodynamische landbouw wordt geen gebruik gemaakt van kunstmest, pesticiden en een grote input van veevoer. Dat zijn allemaal middelen die het eigene van de natuurlijke plek naar de achtergrond dringen en daardoor maken dat bedrijven uiterlijk op elkaar gaan lijken.⁶ Wanneer je die middelen niet gebruikt, gaat het bijzondere van de natuurlijke gegevenheid, de context, het milieu van elke bedrijfssituatie dus een belangrijkere rol spelen in de bedrijfsvoering. Je wilt als biodynamische boer gebruik maken van de in jouw situatie aanwezige natuurlijke mogelijkheden. Er wordt in zo'n praktijk daardoor een groot appel gedaan op de eigen beroepsvaardigheden.

Hierboven heb ik de professional al gekarakteriseerd als iemand die situatief handelt. Daar voeg ik nu aan toe: iemand die van zijn ervaringen leert (onderzoekend werkt). Wanneer die ervaringen gedeeld worden met anderen, zowel de eigen leerervaringen als de effecten, noemen we dit type onderzoek, ter onderscheiding van bewijzend of beschouwend onderzoek, 'ontwikkelingsonderzoek' ¹⁷.

Wanneer de mens als beroepsbeoefenaar als vertrekpunt en motor voor ontwikkeling wordt genomen, dan blijkt het effect te zijn dat er dan ook ruimte en interesse is voor andere mensen die met die praktijk in aanraking komen, bijvoorbeeld als klant of als medewerker. In de landbouw blijkt er dan tevens plaats te zijn voor veel meer mensen dan in een cijfer-gedreven of louter natuur-inclusieve landbouw ¹⁸. Je kunt hier dan ook vanuit meerdere perspectieven spreken van een mens-inclusieve landbouw.

3.3 Meer over ontwikkelingsonderzoek

Het werk van een professional blijkt, naast de al genoemde kenmerken een in eerste instantie onverwacht kenmerk te hebben: het niet-weten. De terughouding, het 'even een stapje terug doen' blijkt noodzakelijk om vanuit verbinding en verbeelding een nieuwe weg te vinden. Deze drie vaardigheden (terughouden, verbinden en verbeelden) kunnen bewust gemaakt en geoefend worden ¹⁹.

Een voorbeeld uit een onderzoeksgroep van boeren kan deze manier van werken verduidelijken:

Voorbeeld 6

Ridderzuring

Walter Weidmann, Zwitserland ²⁰

“Toen ik in 1995 omschakelde naar biodynamische landbouw was Ridderzuring voor mij één van de grootste problemen. Mijn vader had tientallen jaren de Ridderzuring chemisch bestreden en desondanks was ze nog overal. Ze met de hand uitsteken zag ik mezelf niet doen. De maïs kan op ons bedrijf, met hellingen op 550m hoogte, pas laat geoogst worden en dan wordt de grond niet meer droog. De bodem wordt bij het oogsten dan door de zware machines sterk verdicht, met als gevolg het jaar daarop heel veel Ridderzuring.”

Ridderzuring is, zo bekeken, een probleem dat bestreden moet worden. In een werkgroep, waaraan Walter deelnam, werd de werkhypothese gehanteerd, dat onkruid een verstoring in het specifieke natuurlijke evenwicht van jouw bedrijf herstelt. Vanuit dat gezichtspunt wordt Ridderzuring opeens interessant. ‘Kan ik leren van hoe de Ridderzuring dat doet? Dan kan ik dat evenwicht misschien zelf herstellen, op een manier die bij mij en mijn bedrijf past?’

In de werkgroep verplaatste men zich in Ridderzuring, om te kunnen ervaren wat Ridderzuring doet. De opgedane ervaring werd door de verschillende mensen verbeeld, met ‘de discuswerper’, ‘de fagotspeler’ en ‘de knedende bakker’. De ervaring werd verwoord met respectievelijk: ‘scheppend verbreden’, ‘verbredend scheppen’ en ‘vasthoudend verbreden’.

“Los van dit zoekproces was ik al jaren met boeren uit de buurt bezig met het verzorgen van een moerassig natuurgebied vlak bij de boerderij. Om het terrein open te houden moest er jaarlijks een mengsel van riet, moerasgrassen, paardenstaart en munt gemaaid worden. Niemand wilde dat maaisel eigenlijk hebben en het zou als afval afgevoerd en vernietigd moeten worden.

Ik kreeg toen plotseling de intuïtie om dit maaisel op de maïsakker na de oogst uit te spreiden en onder te werken. Aansluitend werd geploegd. Het zag er na afloop verschrikkelijk uit. Het maaisel was zo lang en taai dat de plantenresten overal boven de grond uitstaken. Dat ergerde me. Maar tegelijkertijd klopte het wel met het idee. In het voorjaar daarop werd er een kunstweide ingezaaid. Normaal moeten we twee keer eggen in het voorjaar voor de grond fijn genoeg is om te kunnen zaaien. Nu was één keer genoeg. De grond was los en kruimelig. De Ridderzuring was niet totaal verdwenen, maar de akker was onherkenbaar, zo

anders als anders. De kunstweide leverde ook een goede opbrengst op. Ik raak niet meer in paniek van de Ridderzuring.”

In dit voorbeeld wordt, net als in het voorbeeld in § 2.1, zichtbaar hoe iemand vanuit verbondenheid en verantwoordelijkheid een weg zoekt om met wat zich in zijn situatie voordoet zinvol om te gaan. Daarbij helpt een ander idee over onkruid, dat het namelijk niet een probleem is, dat bestreden moet worden, maar een voorbeeld om van te leren. Zo'n idee gaat uit van verbondenheid en verantwoordelijkheid en versterkt die. Het werkt openend en uitnodigend. Ridderzuring wordt interessant. Het expliciet onderzoeken start met zo'n wekkend idee.

In die geopende ruimte leidt de verbinding van de boer met zijn bedrijf, met zijn omgeving en met Ridderzuring tot een unieke actie. Het unieke van zijn bedrijf wordt met die actie versterkt. Bovendien wordt het maaisel niet als afval afgevoerd en vernietigd, met alle negatieve consequenties voor het milieu, maar wordt de vruchtbaarheid van de bodem verhoogd en wordt er juist CO² vastgelegd. Het is een beweging van erbij betrekken, includeren, in plaats van uitsluiten, excluderen. Algemeen bekend is, dat Ridderzuring en bodemverdichting veel met elkaar te maken hebben en dat ploegen en toevoer van organische stof uitstekende remedies zijn. Achteraf is deze 'verklaring' voor de gelukte actie te geven. In die zin verheldert algemene wetenschappelijke kennis de individuele praktijk. Deze kennis bleek echter niet voldoende te zijn om tot deze unieke actie te komen. Daarvoor was nodig om ruimte te geven aan de impliciet aanwezige verbinding met de situatie. In de intuïtieve handeling wordt dan als vanzelf de 'gewone' kennis meegenomen. Vaak wordt alleen de 'logica' achteraf gecommuniceerd en niet het creatieve proces, waarin het buiten de gewone paden treden een belangrijk onderdeel kan zijn.

3.4 Inlevend waarnemen

Wil je het eigene van een unieke situatie tot haar recht laten komen, dan is de eerste voorwaarde dat je je in die situatie verplaatst, je inleeft. Dat is wat elke professional vanzelfsprekend doet. Hij verbindt zich en ziet daardoor mogelijkheden. Wanneer je van buitenaf blijft kijken, dan ga je eerder op zoek naar algemeenheden, je gaat indelen, c.q. categoriseren en zo verdwijnt het eigene uit beeld. Wat dan sterker naar voren komt zijn de onmogelijkheden, dat wat er mis is, wat er ontbreekt.

Daarmee is de **eerste** kern van de methodiek beschreven: Je verplaatst je in de ander, je duikt in de situatie, je leeft je in. Kortom je beweegt mee. Je kijkt empathisch. En daarvoor hoeft je weinig over die ander of het andere te weten. Je zintuigelijke gewaarwordingen, of het verhaal dat je hoort, bieden al snel voldoende aanknopingspunten om mee kunnen te bewegen. Vraag dus niet door naar het hoe en waarom. Dan krijg je allemaal voorstellingen te horen, die verleiden om je als een beter wetende expert te gaan gedragen.

Al meebewegend doe je ervaring op. Dat is de **tweede** kern van de methodiek: Breng die ervaring tot uitdrukking. Die ervaring, die de basis is voor je intuïtieve handelen, is altijd rijker dan wat je tot uitdrukking kunt brengen. Voor het kunnen delen met anderen, en dat maakt het tot onderzoek, is die uitdrukking, hoe gebrek-
kig ook, noodzakelijk. We kunnen ons als mens uitdrukken in beelden of woorden. Realiseer je dat je ervaring bestaat uit een meebewegen met wat werkt en wat werkzaam is. Om die reden vraag ik naar beelden van beroepen of beroeps-situaties of naar woorden die een beweging uitdrukken, werkwoorden.

Een **derde** kern is, dat je je alleen kunt inleven vanuit een positieve basishouding. Zodra je kritiek hebt, word je toeschouwer.

Een **vierde** kern is dat je zoekt naar realistische mogelijkheden om aan te sluiten, om dat wat er is, of hoe die ander is, te versterken. Stoppen of compenseren doe je vanuit een toeschouwersbewustzijn.

En als **laatste** reflecteer je op wat daadwerkelijk gebeurt, wat jij zelf hebt geleerd en hoe de zaak of de ander vooruit is gekomen.

De methodische kern van het 'inlevend waarnemen' als praktijktheorie beschreven:

1. Verplaats je in de ander of het andere, leef je in. Beweeg mee met een beweging van het andere, een handeling van de ander. Je imiteert vanuit een positieve interesse: Hoe doet die ander of dat andere dat nou? Neem in jezelf waar wat je op dat moment van imiteren ervaart als bewegingsdynamiek.
2. Verbeeld jouw ervaring met een beroepssituatie, een situatie waarin deze beweging een positieve betekenis heeft.
3. Neem uit de beschrijving van de beroepssituatie de twee belangrijkste werkwoorden.
4. Met de beschrijving van het beeld van de beroepssituatie en de twee werkwoorden heb je de handelingsimpuls van de ander of het andere beschreven. Zet achter het eerste werkwoord een 'd'. (Het wordt dan een onvoltooid deelwoord.)
5. Je stelt je voor hoe je in een situatie die je morgen of binnenkort kunt aantreffen bij deze handelingsimpuls gaat aansluiten.
6. Tenslotte kun je terugkijken met de vraag of je misschien al eerder bij deze handelingsimpuls hebt aangesloten.
7. Onderzoek na een tijdje, na bovenstaande voorbereiding, wat je daadwerkelijk gedaan hebt en wat de gevolgen zijn.

Visie van de praktijktheorie van het 'inlevend waarnemen':

- Ieder mens is initiatief nemend, ieder object 'is willend'.
- Ieder mens is bezig ervaring op te bouwen en krachtiger te worden in zijn handelingsimpuls, in hoe hij of zij handelt. Ieder object wil in zijn of haar eigenheid verschijnen.
- Deze handelingsimpuls wordt door anderen niet altijd begrepen en kan dan als storend beleefd worden.
- De handelingsimpuls is altijd positief en op de omgeving, op het grotere geheel gericht, niet op zichzelf, niet naar binnen.
- Het onbegrepen gedrag is juist zinvol en kan als zinvol tevoorschijn komen

en beleefd worden, wanneer je het versterkt, i.p.v. het acuut te willen stoppen.

Basishouding van het 'inlevend waarnemen':

- Zeg Ja, voordat je het begrijpt. Beweeg mee.
- Leef je in.
- Zie in situaties altijd de handelingen.
- Stap zelf in, doe voor, neem mee, i.p.v. louter aan de ander te vragen. Ga samen aan het werk, i.p.v. te corrigeren.
- Richt je op het gemeenschappelijke derde punt. Stel onderzoeken.
- Het is er al, het gebeurt al, af en toe ook passend.

3.5 Conclusie

Hoe meer je je inleeft, hoe meer het unieke krachtig verschijnt en bijdraagt aan de ontwikkeling van het grotere geheel. Hoe minder je je inleeft, hoe storender het unieke verschijnt en de ontwikkeling van het grotere geheel remt.

Nadere uitwerking

4. Onderzoeksvaardigheden

Situatieve handelingen kunnen niet anders dan 'nieuw' zijn. Betekent dit, dat je gewoon moet wachten tot die intuïties je overkomen en ieder aan zichzelf is overgelaten? Met andere woorden: Kun je je voorbereiden op intuïtieve handelingen, zonder dat het intuïtieve zijn karakter verliest, dus zonder dat je je handelingen van tevoren vastlegt? Wanneer voorbereiden alleen zou betekenen dat je van buitenaf naar het dan actuele vraagstuk blijft kijken, dan leidt dat inderdaad tot het vastleggen van handelingen. Je kunt je ook anders voorbereiden, namelijk door je in te leven en mee te bewegen. Dat is wat de professional vanzelfsprekend doet en verder geëxpliciteerd kan worden. Met het inleven versterk je het intuïtieve karakter. In dit hoofdstuk kijk ik naar deze en daarmee samenhangende vaardigheden.

4.1 Inlevend waarnemen van de wil van de ander, het andere

Inleven is een algemeen menselijke vaardigheid. Deze vaardigheid wordt tot een onderzoeksvaardigheid, wanneer je de ervaring, die je tijdens het inleven opdoet, tot uitdrukking brengt, in beelden en/of woorden. Dan wordt het 'inlevend waarnemen'.

In het voorbeeld van de Ridderzuring wordt direct begonnen met inlevend waarnemen. Zintuiglijke waarnemingen zijn slechts aanknopingspunten om inlevend waar te nemen. Je verplaatst je in de ander of het andere. Je beweegt mee, je doet mee met de wil van de ander of het andere. Je hoeft iets niet eerst volledig, in al zijn verschijningsvormen, zintuiglijk (fenomenologisch) waar te nemen. Vanuit de wil gezien is elk deel uitdrukking van het geheel en is de zintuiglijke waarneming van een deel al voldoende om je in te kunnen leven.²¹

Wanneer je je inleeft en dus zo doet als de ander of het andere, dan ervaar je met je eigen beweging en wilsinzet de innerlijke drive, de wil van de ander, het andere. Interessant is, dat je alleen je eigen inleven gewaar kunt worden. Je eigen bewe-

ging neem je waar met je drie lichaamsgerichte zintuigen: levenszin, bewegingszin en evenwichtszin. Ook zonder de waarnemingen van deze zintuigen afzonderlijk te beschrijven kun je de ervaring die je inlevend opdoet verbeelden en benoemen.

4.2   Beelden en werkwoorden als resultaat van inlevend waarnemen

In het voorbeeld van de Ridderzuring wordt na het inlevend waarnemen de innerlijk opgedane ervaring van de wil van het andere tot uiting gebracht. De ervaring wordt geuit door een actieve denkinzet, of beter gezegd een actieve wilsinzet in het denken. Het denken wordt gericht door de idee dat je inlevend een positieve wilsinzet hebt ervaren. Met het denken wordt een ruimte gecreëerd, waarin een beeld van die wilsinzet kan verschijnen. Deze wilsinzet gaat over een wil die naar buiten gericht is en een positieve bijdrage aan de omgeving wil leveren. Het gaat over een positieve potentie. 'Onkruid is niet een probleem dat bestreden moet worden, maar een voorbeeld om van te leren.' De verhoogde denkactiviteit is procesgericht, zonder dat er voorstellingen worden gevormd, zonder dat de denkinhoud bepalend gaat worden voor de specifieke inhoud van het eindresultaat.

Vanuit het bewustzijn dat het om een verbeelding en verwoording van de wil gaat, worden er beelden gezocht in het gebied van beroepen en beroepssituaties. Vervolgens wordt de activiteit in dat beeld verwoord met twee werkwoorden ². Wat doet jouw persoon in dat beroep, in die beroepssituatie? Je bent immers op zoek naar beelden en verwoording van de wil. Dan is het passend om het gebied van de beelden te beperken tot verbeeldingen van werk en de verwoording tot werkwoorden. Dat maakt het proces eenduidiger en makkelijker door iedereen uit te voeren. Bij het zoeken naar een positief beroepsbeeld treedt vaak het moment op van: 'ik weet het niet'. Dit moment duidt op het intuïtieve karakter van deze manier van onderzoeken. Er zijn niet al van tevoren vastgelegde voorstellingen waarmee de ervaring gecategoriseerd moet worden.

Wanneer alle soorten beelden zijn toegestaan is het risico op negatief geladen beelden en de beleving dat de beelden iemand overkomen groter. Na een paar seconden niet-weten ziet iemand doorgaans vol verrassing een beeld van een beroepssituatie, waarin de vooreerst als negatief ervaren handeling als een positieve kwaliteit verschijnt. Dit hoort bij het intuïtieve karakter van het proces zelf.

De volgorde van eerst beelden en dan werkwoorden kan ook andersom: 'Beschrijf met twee werkwoorden de activiteit die je ervaart, gevolgd door: In welke beroepssituatie of beroep is die manier van doen kwaliteit?' De eerste volgorde werkt vooral wanneer er eerst een probleem omgevormd moet worden naar iets positiefs. Het tweede wanneer het vertrekpunt gelijk positief is, zoals doorgaans wanneer je een beweging nadoet.

Die beelden en werkwoorden worden waargenomen, in die zin dat ze als beweging gevoeld of gezien worden en verschijnen. De beelden en werkwoorden verschijnen dus niet als iets dat je overkomt, als louter openbaring of ingeving, noch als iets dat bedacht wordt. Het is een inhoudelijk antwoord op de eigen actieve inzet, die puur methodisch van karakter is en niet de inhoud van te voren vastlegt. Je kunt ze als imaginatief (= beeldvormend), respectievelijk inspiratief (=begripsvormend) karakteriseren.

De waargenomen begrippen zijn nieuwe begrippen. Er kan dus geen sprake zijn van enige vorm van een indeling vanuit bestaande begrippen, een categorisering. Je versterkt met deze beelden en begrippen de individuele ontmoeting met de ander, het andere. Je creëert met deze activiteit een bedding voor intuïtieve handelingen.

4.3 Aansluiten bij en versterken van de wilsinzet

Op deze manier intensiveer je je ervaring en geef je ook richting aan je ervaring. Walter Weidmann bereidde zo zijn intuïtieve handeling voor. Hij handelde namelijk nog steeds vanuit een niet weten, maar wel gericht zijn op een aansluiten bij en versterken van een positieve wilsinzet van zijn bedrijf, van wat er, door hem, in de omgeving bij zijn bedrijf hoorde en bij de Ridderzuring.

Dit intuïtieve proces kun je verder versterken door één of meerdere handelings-scenario's voor te denken, zolang het maar geen protocollen worden.

Cruciaal in dit hele proces is, dat je uitgaat van een positieve wilsinzet. Die wilsinzet wil je gewaarworden, erbij aansluiten en zo met jouw handelen ondersteunen en versterken. En dat lukt vooral met intuïtieve handelingen.

Er wordt geen probleem opgelost. De waarneming van dat probleem hoeft niet geïnterpreteerd te worden door erover na te denken. Je expert-zijn ligt op methodisch en niet op inhoudelijk vlak. In een probleembenadering blijf je een buitenstaander, die met goedwillende oplossingen van buiten aankomt. Vanuit inleven ga je direct, onvoorwaardelijk een verbinding aan. Je bent deelnemer.

4.4 Intuïtief handelen

We hebben het hier vooral over de intuïtieve actie, de handelingsintuïtie. Door gaans wordt intuïtie gebruikt in de betekenis van denkintuïtie of gevoelsintuïtie. Die drie vormen van intuïtie hebben vanzelfsprekend een verwantschap, maar je wordt ze anders gewaar. Bij de handelingsintuïtie word je verrast door je eigen handeling, die dus zonder tussenkomst van een voorstelling past in die situatie van dat moment.

Bij de denkintuïtie vind je het passende begrip bij je waarneming. Vaak ben je je niet bewust van zo'n denkintuïtie, omdat die vanzelf komt en vanzelfsprekend is. Je realiseert je dit principe bijvoorbeeld op het moment wanneer je iemand ontmoet en niet meteen op zijn of haar naam komt. Je weet dan ook dat het niet helpt om verder na te denken. Het is beter om aan iets anders te denken en kort daarna komt de naam vanzelf in je op. In zo'n situatie word je je bewust van het intuïtieve karakter van dit denkproces.

In het dagelijks taalgebruik wordt het woord intuïtie vaak gebruikt voor een onderbuikgevoel, een gevoel van 'er is iets niet pluis', een gevoelsintuïtie. Het is een signaal: let op, er is hier iets bijzonders aan de hand. Je gebruikelijke manier van

denken en handelen past in deze situatie niet. De gevoelsintuïtie is een uitnodiging om anders dan gebruikelijk te denken en te handelen.

Bij deze beschrijvingen van intuïtie ligt de nadruk op het proces van intuïtie. Er zijn intuïties die een alledaags karakter hebben en die die levensbepalend zijn of die aan allerlei voorwaarden voldoen. Wanneer die laatste als norm gehanteerd worden, dan remt dat sterk de ontdekkingsvreugde van nabije intuïties en wat je daar al van kunt leren en aan kunt ontwikkelen. Het krijgen van intuïties wordt dan als iets onbereikbaars voorgesteld en blijkt dan ook onbereikbaar te zijn.

4.5 Conclusie

Hoe meer je je verplaatst in de ander of het andere, hoe meer je je inleeft, hoe meer intuïtief handelen kan bijdragen aan de versterking van de individuele praktijk.

Je kunt daadwerkelijk onderzoek doen ter ondersteuning van intuïtief handelen.

5. Beelden en cijfers

In het voorgaande hoofdstuk gaat het over beelden en begrippen. In dit hoofdstuk ga ik nader in op beelden in vergelijking met cijfers. Aan het eind van deze publicatie zal ik het onderzoek naar de biologisch-dynamische preparaten als voorbeeld nemen voor hoe met deze elementen gewerkt wordt en de implicaties die de gevolgde werkwijzen hebben.

Als boer en als onderzoeker heb je altijd van doen met een veelheid aan gegevens. Hoe rangschik je die gegevens zo dat ze zeggingskracht krijgen, dat ze gaan 'spreken' en jou kunnen inspireren voor je handelen? Beelden 'spreken' en inspireren. Marike Stellinga en Wouter van Noort verkennen de kracht van verbeelden in interviews met mensen die zich bezighouden met de toekomst van Nederland²³:

Carolien Gehrels, directeur energietransitie Arcadis, zegt daarover: "Als je iets verbeeldt, gebeurt er iets. Het prikkelt de fantasie. Eerst tekenen, dan rekenen, is mijn devies. Maar politici vinden kaarten tekenen moeilijk. Als je tekent, is er altijd iemand boos, omdat die er wel of juist niet op staat."

Er bestaat behoefte greep te krijgen op de grote en complexe keuzes waarvoor Nederland staat. En dus gaan mensen maar zelf tekenen. Houtskoolschetsen, geen blauwdrukken. Kletskaarten' en 'praatplaten. Dit soort beelden kán dus greep geven op grote maatschappelijke veranderingen en richting en perspectief bieden. Maar het is niet de enige reden dat mensen kaarten maken. Ook bestaat behoefte aan meer verbeeldingskracht, om een toekomstbeeld te schetsen dat aantrekkelijk is. Het gaat in de politiek vaak over wat Nederlanders níét willen, maar wat is het Nederland dat we wél willen?

Politicooloog en planoloog Maarten Hajer weet hoe belangrijk het is tastbare beelden te hebben om tot creatieve plannen te komen. Toekomstbeelden vanuit de politiek zijn vaak schrikbeelden. Ze zeggen: als we niet handelen, volgen er rampen. Ze doen een enorm appél op de rationaliteit van mensen. Maar met rekenarij neem je mensen niet mee. Daar kunnen de kaarten en toekomstbeelden bij helpen, juist omdat ze iets speels en creatiefs hebben, zegt Hajer: „Er ontbreekt frivoliteit in het gesprek hierover. Dat mensen eens met een gek scenario kunnen

komen, om de denkruimte op te rekken. Zo'n grote verandering als de ecologische ombouw waarin we nu zitten, is vergelijkbaar met de wederopbouw na de oorlog. Dat gaat over wanhoop, trots, rouw, en verbeeldingskracht – niet alleen over statistieken en wetenschap."

5.1 Beelden zijn een dynamisch geheel

In de methodische ondersteuning van de intuïtieve praktijk spelen beelden een centrale rol. Je leert nou eenmaal minder door een uitleg, dan door een demonstratie van hoe iemand iets doet. Een voorbeeld is een beeld. Visie, wanneer die concreet is en je iets voor je kunt zien, is een beeld. Een beeld waarin een toekomstperspectief concreet verbeeld wordt. Wij gebruiken beeld ook in de betekenis van verbeelding, in een beeld tot uitdrukking gebrachte ervaring. Je kunt dat ook een metafoor noemen. Wat is eigenlijk een beeld en wat is het bijzondere daarvan?

Elk beeld, of het nu een schilderij, een foto of een sculptuur is, is een op zich staand geheel. Dit geheel is afgescheiden van de rest van de wereld, door een schilderijlijst, door de sokkel waarop de sculptuur geplaatst is of door een ander soort kader. Binnen dat geheel is er een bepaalde dynamiek beleefbaar. Een dynamiek, een spanningsvolle, ingehouden beweging. Het is een dynamiek waarin je je kunt inleven. In het meebewegen kun je je onmiddellijk verbinden met het beeld.

Kisten schots en scheef

Voorbeeld 7

Kisten stapelen.

Jan Willem Bakker, BakkerBio ²⁴

"Ik geef vaak opdrachten in de veronderstelling dat die ander dan wel vakkundig zijn eigen weg gaat, improviseert en tegelijk het geheel ziet.

Zo heb ik een medewerker gevraagd om in de schuur de kisten netjes neer te zetten. Dan zie ik opeens dat de kisten allemaal keurig in de hoek gezet zijn, dicht op elkaar. Maar morgen komt er

Netjes opgeruimd, kisten moeilijk bereikbaar   Netjes en enkele kisten bereikbaar

een vrachtauto, die geladen moet worden met een aantal van die kisten en dan is dat niet zo handig dat ze allemaal dicht op elkaar staan en de kisten die nodig zijn juist niet vooraan staan.”

Degene die de kisten keurig in de hoek heeft gezet, heeft zijn eigen beeld gemaakt van wat hij moest doen en zo ziet het er ook na afloop uit. Wanneer Jan Willem het beeld van een nog groter geheel schetst, de vracht-auto die morgen met bepaalde kisten geladen moet worden, kan de werknemer zich naar dat beeld richten en van daaruit zelfstandig werken.

Een gegeven is, dat iedereen zijn handelen richt vanuit een beeld, zijn eigen beeld, van een groter geheel. Vaak blijft dit beeld impliciet. Als het dan in een samenwerking mis gaat, zegt de ander: ‘O, ik had me bij die taak iets heel anders voorgesteld.’ De uitdaging is om het beeld voor de betreffende situatie en taak groot genoeg te maken en elkaar daarbij te helpen en te stimuleren.

5.2 De betekenis van beelden binnen kwalitatief onderzoek

Een kwaliteit duidt op een relatie: iets is goed voor iets of iemand. Wanneer ik een dag vergader, heb ik een andere behoefte ten aanzien van eten, dan wanneer ik een dag buiten werk.

In de uitspraak: ‘Het is beter voor mens en milieu wanneer er meer vegetarisch gegeten wordt’, is een kwaliteit geabstraheerd en losgemaakt uit een individuele

relatie. Het gaat er dan niet meer over of het voor die ene mens in die situatie beter is, maar voor de mensheid in het algemeen. Daarmee gaat het over een ecologische voetafdruk, CO₂-uitstoot, e.d. en niet over de behoefte van de individuele mens. Daarmee is het een kwantitatieve uitspraak, ook al wordt het woord 'beter' gebruikt.

Veel vraagstukken zijn een kwantitatief vraagstuk en het is dan ook passender om die met kwantitatieve onderzoeksmethoden te benaderen, dan met kwalitatieve.

Twee voorbeelden:

Voorbeeld 8

Indeling van groepen

Toen de eerste klas van de vrijeschool in Stuttgart zo groot werd dat die gesplitst moest worden, hadden de leraren eindeloze discussies wie bij wie het beste in de klas kon zitten. Er is de anekdote dat Steiner, toen hij dat hoorde, zei: 'Kinderen wiens naam begint met A t/m K gaan in de ene klas en de andere kinderen in de andere.'

Voorbeeld 9

Soort en dosering

Bij een homeopathisch medicijn kun je kwalitatief bepalen welke specifieke plant juist bij die ene patiënt aansluit in het ondersteunen van het genezingsproces. Of je dan vervolgens bloem, blad of wortel neemt om er een medicijn van te maken en of je dat medicijn met een potentie van D10, D20 of D30 maakt, zijn kwantitatieve vraagstukken. Daar volg je de al eerder en algemeen onderzochte wetmatigheden (b.v. bloem en lage potentie bij stofwisselingsproblemen). Dat laat onverlet dat een dokter in een specifieke situatie intuïtief kan beslissen om bij iemand D30 i.p.v. de volgens de regels in die situatie gebruikelijke D10 voor te schrijven.

Je kunt het lot voor de ander niet van buitenaf regelen. Je kunt je wel in de ander verplaatsen en vanuit die verbinding handelen. Werken met beelden is een kwalitatieve benadering. Vanuit verbinding ontstaan beelden en het beeld werkt verbindend. Die verbinding is uiteindelijk altijd een individuele verbinding. In de ontmoeting werken beelden en werkwoorden als inspiratie voor de intuïtieve handeling. Dat betekent dat beelden ²⁵ betekenis hebben in onderzoek gericht op het versterken van het individuele.

5.3 Sturen op cijfers of beelden?

Als boer heb je altijd te maken met opbrengsten in kg of euro's, vet- en eiwitgehalte van de geleverde melk, enzovoort, allemaal cijfers. Stuur je in jouw praktijk echter alleen op die cijfers of zit dat complexer in elkaar? In het volgende voorbeeld ²⁶ doet de boer het anders:

Voorbeeld 10

Voeranalyses versus beelden van voer en koeien.

Jelmer Zandbergen, Veld en Beek

"Laatst was er iemand van de voerfabriek, die analyses van de kuilvoer had gemaakt en op basis van die cijfers mij voorschrijft hoe en wat ik moet voeren. Zo werk ik niet. Ik kijk naar de koeien, of ze net afgekald hebben, of het warm, koud, droog of nat weer is, welke soorten kuilvoer ik beschikbaar heb, voorjaarskuil, najaarskuil, van een droger of van een natter perceel, enz., en vanuit die beelden maak ik keuzes over wat ik voer.

Ik kijk niet sec naar de behoefte van de koeien. Als de koe haar kans kreeg zou ze onbeperkt krachtvoer willen eten. Ik wil zelf iets met de koeien, ik heb een eigen behoefte om ergens naar toe te werken. En natuurlijk wel in verbinding met de koe.

Een stagiair vroeg laatst naar de voederwaarde analyses. Ik beleefde dat ik opzijgeschoven werd. Die cijfers hadden meer autoriteit."

Een goed rantsoen is voor Jelmer afhankelijk van vele aspecten die een rol spelen, niet alleen de technische voederwaarde uitgedrukt in getallen voor VEM (Voeder-Eenheden Melk), DVE (Darm-Verteerbaar Eiwit) en structuur.

Nadruk op de getallen verkleint de binding met en werken vanuit dat geheel. Jelmer vormt zich een omvattend beeld van koe, voer en bedrijf. Dat gebruikt hij voor zijn beslissingen en dat wil hij delen met de stagiair.

De boer stuurt ook vanuit de beelden die hij heeft van zijn werkelijkheid. Tevens wordt zichtbaar hoe cijfers een autoriteit hebben, waarmee het individu, met zijn of haar beelden, makkelijk terzijde wordt geschoven.

Cijfers en analyses zijn een abstractie van de werkelijkheid, ze zijn beeldloos, en bewerkstelligen een afname van de gevoelde verbinding, in dit geval tussen de boer en zijn koeien en het voer en ook tussen de stagiair en de boer. Zonder beeld verdwijnt ook het zicht op een groter geheel en voel je je als boer gedwongen om de cijfers als protocollen te volgen. Verbinding, beeld en kwaliteit vormen één geheel.

Wanneer een boer met een hogere lening een relatief hogere winst kan behalen, dan kan die boer toch besluiten om niet die hogere lening aan te gaan, omdat zo'n lening met de rente- en afbetalingsverplichting op dat moment niet goed voelt. Als mens heb je de vrijheid om je niet door de cijfers 'gek te laten maken'.

De filosoof en socioloog Jürgen Habermas beschrijft in zijn basiswerk deze tegenstelling tussen cijfer en beeld. Hij noemt ze 'systeem' en 'de leefwereld'. Beiden zijn nodig! De leefwereld kan niet voortbestaan zonder systeem, zoals geld, prijsafspraken, belastingregels, verkeersregels. Systeem is dood zonder de leefwereld. Systeem heeft, volgens Habermas, echter altijd de neiging om de leefwereld te koloniseren, terwijl hij het als de opgave van systeem ziet om de leefwereld te faciliteren, daar dienstbaar aan te zijn.

5.4 Cijfers kunnen boerenonderzoek ondersteunen

Cijfermatig onderzoek kan ook dienstbaar zijn aan het vinden van individuele oplossingen, zie voorbeeld 4 (§ 3.2)

Er is een omgeving waarin iets veranderd (verzuring) en waarin iets moet. De boeren laten zich niet door de overheid voorschrijven hoe de oplossing eruit moet zien. Dat gaat helemaal tegen hun al jaren daadwerkelijke betrokkenheid bij het onderhoud van het landschap in. Zij verenigen zich en houden samen het initiatief in eigen hand en spreken wel met de overheid de randvoorwaarden en hun eigen verplichtingen af. Stapsgewijs bereiken de boeren de door overheid gestelde doelen op een manier die bij eenieder past. Een kracht van het project ligt in het met elkaar meekijken. Er is ook binnen zo'n groep een diversiteit aanwezig. Het doel is wel hetzelfde, maar de oplossingen mogen per bedrijf verschillen. De inbreng vanuit Wageningen is vooral het zichtbaar maken van effecten op allerlei punten in het systeem. Voor Wageningers ontstaan allerlei nieuwe inzichten over hoe het landbouwsysteem werkt. Het overall positieve effect op koe-gezondheid en saldo is voor de boeren direct beleefbaar.

Er verschijnt een vruchtbaar samenspel van een overheid, eind jaren negentig, die kaders aangeeft, waarin een tijdsruimte en doelen beschreven zijn, maar geen voorschriften, met initiatiefnemende boeren en ondersteunende onderzoekers. Ook de ambtenaren, politici en onderzoekers zetten dus een ontwikkelingsstap. In zo'n samenspel is plaats voor elk individueel bedrijf, met elk zijn eigenheid en zijn eigenwijze boer. De kaders zijn cijfermatig aangegeven en het effect wordt ook met cijfers gevolgd.

Volgens de overheid is er, anno 2023, zo stelt Jan Douwe van der Ploeg, echter slechts één vorm van landbouw waar elke boer naar toe moet werken, de zogenaamde optimale landbouw. In die landbouw worden landbouw en natuur juist van elkaar gescheiden en krijgen elk hun eigen ruimte toegewezen. Dus geen inclusie, maar juist segregatie. De praktijk van de optimale landbouw wordt gekenmerkt door een hoge input van buiten het bedrijf. Input van producten (o.a. kunstmest, bestrijdingsmiddelen, veevoer), van energie, van kapitaal en van kennis. Het zijn de experts (van de veevoederindustrie, de banken, fiscalisten, e.a.) die voor een grote mate bepalen hoe de dagelijkse praktijk eruit ziet. De overheid, die juist deze vorm van landbouw propageert, doet zijn duit in dit zakje met de vele voorschriften. Eén van de gevolgen van deze hoge input is de schaalvergroting en juist het verdwijnen van mensen uit de landbouw. In de bedrijven die overblijven wordt vooral een appel gedaan aan managementvaardigheden en minder aan vaardigheden behorende bij het landbouwwak. De boer is gereduceerd tot een uitvoerder van protocollen.

Wanneer het cijfermatige onderzoek een dienstverlenende plek krijgt in een groter geheel, dan is er al een ander sociaal krachtenveld en draagt het onderzoek bij aan het verder ontwikkelen van die andere sociaal-maatschappelijke verhoudingen.

5.5 Verbeelding van cijfers in grafieken en diagrammen, statistiek

Beeld en cijfers zijn niet persé tegengesteld aan elkaar. Om de zeggingskracht van cijfers te kunnen bevatten worden ze vaak verbeeld met grafieken en diagrammen. Wanneer grafieken en diagrammen volgens de regels gemaakt worden, en dat gebeurt vaak ook niet, bijvoorbeeld wanneer de verticale as niet bij nul begint en dat niet aangegeven wordt, dan wordt daarin een verhouding van de cijfers onderling of tot een geheel zichtbaar gemaakt. Interessant is, dat bij het kunnen lezen van de beelden van grafieken en diagrammen een inlevingsvermogen wordt gewekt. Een andere vorm van verwerken van cijfers bestaat uit een statistische bewerking. De cijfers worden cijfermatig bewerkt. Het wordt dan juist nog moeilijker voorstelbaar waar die cijfers dan betrekking op hebben. De afstand tussen resultaat en werkelijkheid wordt groter. Die cijfers doen een uitspraak over een gemiddelde, abstracte situatie, en in het geheel niet over de concrete situatie waarin jij staat.

5.6 Conclusie

Ter inspiratie voor het handelen van een professional in zijn praktijk helpt het om beelden te vormen en te gebruiken.

6. Begrippen en modellen

6.1 In sociaalwetenschappelijk onderzoek

Bij het tot uitdrukking brengen van de ervaring van het inleven worden er naast beelden ook begrippen gebruikt. Het bijzondere van hoe die begrippen tot stand komen, is, dat ze 'gezien' worden, ze worden niet 'bedacht'.

Dat is vergelijkbaar met hoe begrippen in sociaalwetenschappelijk onderzoek gevormd worden met behulp van de technieken van de Grounded Theory²⁹. In de sociaalwetenschappen is het gebruikelijk om inzichten te ontwikkelen vanuit de verhalen van mensen. De onderzoeker haalt veel voorkomende begrippen naar voren en kijkt welke andere begrippen met deze kernbegrippen verbonden zijn. De begrippen worden in deze werkwijze dus aan de werkelijkheid ontleend, zoals die door mensen beleefd wordt en in hun verhalen verschijnt. In mijn proefschrift³⁰ werk ik uit hoe de procedure van de Grounded Theory vereenvoudigd en versneld kan worden door vooral naar acties te kijken en op werkwoorden in de verhalen te letten.

6.2 In praktijkonderzoek

Het werkwoordenpaar, dat vanuit het inleven waargenomen wordt, verwijst naar een unieke handelingsimpuls. Met twee werkwoorden zijn er oneindig veel combinaties mogelijk.

Behalve om een ervaring tot uitdrukking te brengen worden begrippen ook gebruikt om de werkelijkheid te duiden en er zo een verhouding toe te vinden. Kenmerkend voor begrippen is, dat ze zich in een netwerk van verwante begrippen bevinden en hun inhoud verder verduidelijkt kan worden door met begrippen ook te beschrijven wat het niet is. Wanneer uit die veelheid aan relaties enkele begrippen naar voren gehaald worden, in hun onderlinge relatie, dan ontstaat er een

denkmodel. Het gevaar bestaat dat die modellen over de werkelijkheid heen worden gelegd. In de hier neergezette streefrichting gaat het erom om het individuele te versterken en dat lukt alleen wanneer de gehanteerde begrippen aan de betreffende werkelijkheid ontleend zijn en ze levend gehouden worden, wanneer ze met een beweeglijkheid gehanteerd worden. Een voorbeeld:

Voorbeeld 11

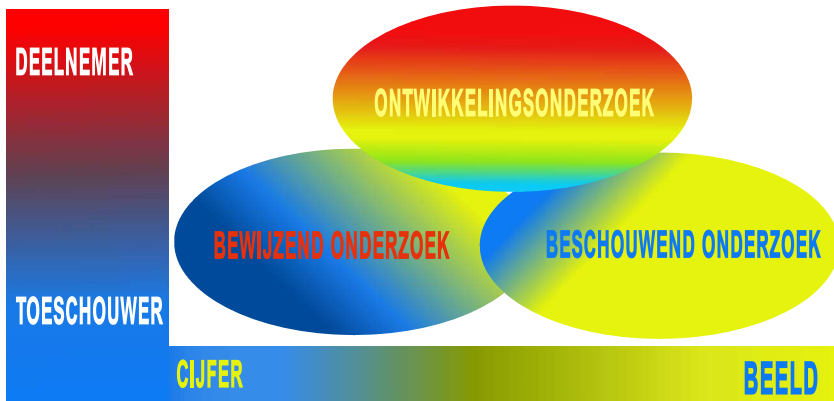
Albert de Vries: Drie manieren van onderzoek

In § 3.2 zijn drie manieren van onderzoeken al geïntroduceerd. Hier worden ze nog een keer als model neergezet.

Je kunt als onderzoeker meer of minder deelnemer zijn in het onderzoek, of meer of minder toeschouwer. Als toeschouwer houd je jezelf buiten het onderzoek. Een ander onderscheid bij het onderzoeken is die tussen meer cijfermatig of meer beeldend te werk gaan naar voren. Vanuit die twee aspecten zijn er drie manieren van onderzoeken te onderscheiden: Bij het ontwikkelingsonderzoek ³¹ is een uitgangspunt dat je als onderzoeker geen ongeschreven blad bent, maar dat je tegelijk ook een vak uitoefent en zo richtinggevende ervaringen, impulsen en idealen in je draagt die tot ontplooiing willen komen. Vanuit dit verbonden zijn met impulsen en idealen, en de beelden die je daarbij hebt, vinden er ontmoetingen plaats, krijgen ontmoetingen betekenis en heb je intuïtieve handelingen, waarop je kunt reflecteren. Je staat midden in het werkproces, maakt alle stappen mee en komt zelf tot grip. Je zoekt naar wat werkt in die situatie. Daarbij hanteer je vanzelf een maat, die niet persé in een cijfer wordt uitgedrukt. Je bent ook onderwerp van het onderzoek. Je onderzoekt je eigen handelen. Je doet het altijd vanuit een ideaal, een mensbeeld. Iedereen doet onderzoek. Je bent zelf ook deelnemer.

Bij onderzoek wordt heel vaak alleen aan bewijzend onderzoek gedacht. Het gaat over meten en wegen. Het is cijfermatig. Je verzamelt feiten om daarmee iets te bewijzen. Zoveel procent dit, of zo vaak dat en dus is de conclusie ... . Je probeert vast te stellen of wat anderen doen ook werkt. Je veralgemeniseert en vormt daarbij ook vanzelf beelden over de werkelijkheid. Je kunt persoonlijk gemotiveerd zijn voor het onderzoek, maar in het onderzoek zelf kijk je van buitenaf. Je onderzoekt vanuit een toeschouwersbewustzijn.

In het beschouwend onderzoek vlecht je, bewust of onbewust, al bestaande modellen (typologieën, categorieën of schema's) in om je ervaringen te duiden of te beschouwen. Of je vindt zelf een nieuw model dat verklaart waarom iets werkt en veronderstelt dat het voor iedereen geldt. Je beschouwt dan vanuit deelnemer zijn, terwijl je tegelijk van buitenaf kijkt. Toen ik een jaargang van Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde onderzocht bleek slechts 28 % van de artikelen bewijzend te zijn en 72 % was beschouwend van karakter.

Drie manieren van onderzoeken

In dit model kun je bewegen langs de twee richtingen: langs de as deelnemer - toeschouwer en langs de as cijfermatig - beeldend. Het gaat er mij niet om, om te bepalen tot welke categorie een onderzoek behoort, maar te kijken naar het spanningsveld waarin een onderzoek zich bevindt, welke kant het op kan bewegen en wat er gebeurt of nodig is wanneer je een onderzoek op wilt schuiven langs de assen.

6.3 Conclusie

Hoe meer een model in zijn beweeglijkheid gehanteerd wordt, hoe meer het de individuele praktijk kan versterken. Hoe meer een model leidt tot categoriseren, hoe meer het individuele uit beeld verdwijnt.

7. Onderzoeken is vergelijken

7.1 Vergelijken vanuit een idee

Onderzoeken is eigenlijk altijd wel iets met iets anders vergelijken. Je kunt iets uit het verleden met iets in het heden vergelijken, je kunt ook iets naast elkaar vergelijken:

Voorbeeld 12

Een ander zaaitijdstip én een andere voorvrucht ³²

De boer op Haus Bollheim teelt bedrijfseigen zaadgoed van rogge en wil onderzoeken of de kwaliteit van het zaadgoed verbetert, wanneer hij later uitzaait dan voor de normale teelt van winterrogge gebruikelijk is. Bij het experiment wordt dat gedeelte, ongeveer 1/10 deel van de 10 ha grote akker, dat deel dat voor zaadgoed bestemd is, zes tot acht weken later gezaaid dan het gedeelte dat voor broodgraan bestemd is (namelijk eind december in plaats van midden oktober).

Op dit bedrijf wordt de open periode, die door het later zaaien ontstaat, gevuld. De normaal gezaaide rogge heeft wintertarwe als voorvrucht. De laat gezaaide rogge krijgt spelt (een oud tarweras) als voorvrucht, die 2 à 3 weken eerder geoogst wordt dan wintertarwe. De open periode wordt vergroot, zodat boekweit als tussenvrucht geteeld kan worden. Er ontstaat uit de aard der zaak een verschil in voorvrucht tussen de varianten door het verschil in zaaitijd.

In één bepaald jaar kan door de weersomstandigheden de spelt niet vroeg genoeg geoogst worden en wordt de tijd voor boekweit te kort. Er wordt mosterd als tussenvrucht gezaaid.

“Bij het opzetten van het experiment is de open periode en de invulling daarvan niet met mij besproken. Wat daar gebeurd is voor mij dan ook een verrassing. Men kan het feit dat ik bij het opzetten van het onderzoek de voorvrucht niet betrokken heb als een domheid afdoen. Men kan echter ook kijken naar mijn intentie zoveel mogelijk aan de boer over te laten. Ik had ook de boer kunnen uitschelden omdat hij het experiment verstoord heeft. Achteraf wordt mij duidelijk dat het verschil in voorvrucht principieel niet te vermijden is. Doorgaans wordt er echter wel zo gedacht bij onderzoek naar zaaitijden. Dat onderzoek vindt altijd plaats op proefvelden, waar het verschil in voorvrucht niet gezien wordt. Men kijkt alleen naar hetgeen men bij de proefopzet bedacht heeft en dat zijn zaaitijdverschillen. Zo'n experiment laat zien dat elke boer die iets met late zaai wil gaan doen in verband met het telen van eigen zaadgoed, ook iets moet doen met de open periode die daardoor in de vruchtopvolging ontstaat. Wat de boer doet heeft te maken met zijn specifieke situatie.

Men kan in dit onderzoek geen onderscheid maken tussen de invloed van het verschil in voorvrucht en het verschil in zaaitijd op de kwantiteit en kwaliteit van de rogge. Deze aspecten zijn nooit te scheiden. De grond in die tijd braak laten liggen veroorzaakt ook een verschil! Wel zou men onderzoek kunnen doen naar de invloed van verschillende voorvruchten waarmee de open periode gevuld kan worden, op bijvoorbeeld de zaadgoedkwaliteit."

Een 'zaaitijd later in het jaar' is op een bepaalde manier een vrij abstract begrip. De boer ziet een 0,5 ha grond voor zich die al die tijd braak zou moeten blijven liggen. Dat past niet in zijn beeld van biodynamische landbouw, waarin je de bodem zoveel mogelijk bedekt probeert te houden. De grotere tussenruimte tussen voorvrucht en nieuw te zaaien gewas ziet de boer beeldend voor zich. Hij ziet daar een gewas bij en om dat gewas passend in het geheel te krijgen vergroot hij de tussenruimte door in plaats van wintertarwe het vroeger te oogsten spelt als voorvrucht te kiezen, een gewas dat standaard ook op het bedrijf geteeld wordt en waar die 0,5 ha precies geschikt voor is.

In dit voorbeeld wordt ook duidelijk dat niet alleen het verbeelden een belangrijke activiteit is ter voorbereiding op situationeel, intuïtief handelen, maar dat verbeelden ook een rol speelt om zelf begrippen te vormen. 'Later in het jaar zaaien is gunstig voor het telen van eigen zaadgoed' is in eerste instantie een van buiten komend idee, begrip. Dat wordt door deze boer niet louter als protocol opgevolgd. Hij verandert het begrip. In de reflectie op die handeling wordt zichtbaar dat het begrip 'vergroten van tussenvruchtruimte' het begrip van 'later zaaien' verruimd en geïndividualiseerd wordt. Dat kan inspirerend werken voor andere boeren, die wel dat idee gebruiken en toch hun eigen weg in hun situatie gaan.

Op het moment dat onderzoek in de praktijk van buitenaf ondersteund wordt en daarmee expliciet gemaakt, is het van belang om aan de intuïtieve werkelijkheid van die praktijkruimte te geven en niet alles in onderzoeksprotocollen van tevoren vast te leggen. Dus niet alleen de praktijk, maar ook het onderzoek in die praktijk wordt dan geïndividualiseerd.

7.2 Vergelijken van abstracties

In en rondom het van de biodynamische landbouw wordt geregeld vergelijkend onderzoek tussen biodynamische, biologische en gangbare producten gedaan. In zulk vergelijkend productonderzoek wordt verondersteld dat 'het' BD-product bestaat, net als 'het' gangbare. Een voorbeeld:

Voorbeeld 13

OBS onderzoek ³³

"In het begin van de jaren '80 was ik medewerker aan het Louis Bolk Instituut en heb ik meegewerkt aan het vergelijkend onderzoek op de OBS (Ontwikkeling BedrijfsSystemen). In de NOP werden drie bedrijfssystemen (biodynamisch, biologisch en gangbaar) onderzocht en met elkaar vergeleken. De bedrijven lagen naast elkaar op dezelfde grond en hadden dezelfde boer. Om de drie systemen vergelijkbaar te houden, mochten er niet te veel aanpassingen worden gedaan, die wel uit elk systeem afzonderlijk zouden kunnen voortvloeien. Op een bepaalde manier waren het dus abstracties van die systemen. Bij het productonderzoek waren nog vijf andere biologische en biodynamische bedrijven betrokken met een buurbedrijf ter vergelijking.

Er zat een reguliere teler tussen, die zich heel erg bewust was van de kwaliteit van winterpeen en hoe hij daar invloed op had. In de meeste gemeten waarden stak die winterpeen boven de andere biologische en biodynamische wortels uit. De hypothese dat BD-producten altijd een hogere kwaliteit hadden dan reguliere werd gelogenstraft. 'Het' BD-product bleek een abstractie, een illusie te zijn.

Eén van de andere problemen die optrad, was die van het bepalen van het oogstmoment. Wortels op het OBS-BD bedrijf rijpten sneller af dan die op het OBS-GB bedrijf. Die moest je dus systeemeigen eerder oogsten. Dan kon je geen vergelijkend smaakonderzoek meer doen aan vers geoogste wortels en wanneer je dat toch deed, dan vergeleek je dus ook rijpe met onrijpe wortels, of rijpe wortels met overrijpe wortels. Of je vergeleek wortels die al langer bewaard waren met wortels die korter bewaard waren.

Een derde probleem was de referentie bij smaakonderzoek. De proefpersonen waren gewend aan een bepaald product en waardeerden het andere product als afwijkend."

Maar 'het' BD-product bestaat niet, net zomin als 'het' gangbare. Vergelijkend productonderzoek krijgt het karakter van bewijzend onderzoek. En dat bewijs wordt meestal met zulke onderzoeken niet geleverd. Het onderzoek vindt altijd binnen een specifieke context plaats en het is alleen gerechtvaardigd om uitspraken te doen waarin die context meegenomen wordt: 'De OBS BD-wortel, geoogst op het

systeemeigen oogstmoment, was, na twee maanden bewaren, zoeter dan de OBS gangbare wortel, ook geoogst op het systeemeigen oogstmoment (twee weken later), na 1,5 maand bewaren onder gelijke omstandigheden.'

Het is juist kenmerkend voor biodynamische landbouw dat je de omgeving betreft bij wat je doet. Elk bedrijf, elke handeling heeft altijd een context. Daarmee wordt elk landbouwbedrijf ook tot een bedrijfsindividualiteit en daarmee onverwisselbaar met welke andere bedrijfsindividualiteit dan ook. Het is juist het cijfer-gedreven wetenschappelijke denken over landbouw dat doet alsof de context geen rol speelt. Zo'n denken leidt tot een landbouw, waarin er met de omgeving geen relatie meer is.

Volgens de algemene regels van wetenschap moet je bij een algemene vergelijking duidelijk maken hoe groot de steekproef is en of die voldoende omvangrijk en willekeurig genomen is om een uitspraak over alles wat het zou kunnen betreffen te rechtvaardigen.

De les die we hier trekken uit bovenstaande ervaring is om de context reëel te nemen en ook onderzoek te individualiseren. Wanneer je wilt vergelijken, maak dan een vergelijking tussen alternatieven die beide voor de betreffende situatie en boer reëel zijn. Zo'n vergelijking helpt om als individuele boer verder te komen en kan materiaal opleveren ter inspiratie voor andere boeren.

7.3 Ethisch verantwoord vergelijken

Ethisch verantwoord is het om alleen dat met elkaar te vergelijken wat in de betreffende praktijk reële opties zijn en waar er tegelijk een vraag is om een keuze te maken tussen de te onderzoeken alternatieven. Op die manier neemt de boer ook verantwoordelijk voor en is betrokken bij het onderzoek. Dat leidt juist tot verbeteringen, zoals hiervoor beschreven, van het onderzoek. Wanneer het onderzoek niet past in die individuele praktijk, dan is de kans groot dat de boer 'per ongeluk' het proefveld toch al geoogst heeft, te laat zaait en dergelijke.

Er kan ook binnen een groep van professionals met elkaar vergeleken worden, op zo'n manier dat ieder van elkaar kan leren en zijn of haar eigen situationele antwoorden kan vinden. Er wordt met beelden ter inspiratie van de praktijk gewerkt. En er wordt telkens gezocht naar bij de situatie passende en die situatie dekkende begrippen.

7.4 Conclusie

Hoe meer er alleen varianten vergeleken worden die in de individuele praktijk reële alternatieven zijn en ook op praktijkniveau en -schaal worden uitgetoetst, hoe meer ze bijdragen aan de ontwikkeling van die praktijk.

8. Compostpreparatenonderzoek als casus

8.1 De biodynamische compostpreparaten

Hoe verschillende vormen en opvattingen over onderzoek hun effect hebben op de dagelijkse praktijk wil ik hier aan de hand van het omgaan met de compostpreparaten schetsen. Ik neem het juist als voorbeeld omdat eraan zichtbaar kan worden hoe weerbarstig het is om vanuit een individuele praktijk te denken en niet vanuit een algemeenheid.

De compostpreparaten werden in 1924 geïntroduceerd tijdens de door Rudolf Steiner gehouden 'Landbouwcursus' ³⁴. Deze reeks voordrachten vormt de basis voor de biodynamische landbouw. In de vijfde voordracht worden zes preparaten beschreven die aan de compost toegevoegd kunnen worden. Er wordt per preparaat een onderdeel van een plant (duizendblad, kamille, brandnetel, eikenschors, paardenbloem en valeriaan, als preparaat genummerd van 502-507) al dan niet omhuld met een dierlijk orgaan een bepaalde tijd van het jaar juist in of boven de grond 'geprepareerd', daarna bewaard en aan een nieuw opgezette composthoop toegevoegd ³⁵.

In de voordracht lijkt het erop dat er verschillende situaties beschreven worden, waarin telkens één van de preparaten aan de orde kan zijn. In de daaropvolgende vragenbeantwoording is er wel sprake van het toepassen van alle compostpreparaten in één composthoop, maar niet persé als voorschrift dat het altijd zo moet. Van het valeriaanpreparaat wordt expliciet in de voordracht beschreven dat die als vloeistof gespreoid moet worden over de compost op het moment van uitbrengen van die compost, dus niet bij het opzetten van de compost, maar veel later. In de vragenbeantwoording wordt dit preparaat niet apart benoemd. De hedendaagse praktijk is om dit preparaat bij het opzetten van de composthoop, wanneer alle andere preparaten in de composthoop gedaan zijn, over de hoop uit te sproeien. Het eerste onderzoek stamt uit 1928. Blijkbaar was het in die tijd (nog) gewoon om de preparaten ook afzonderlijk toe te passen.

8.2 Cijfers overheersen de beelden

Een voorbeeld waarin zowel cijfers als beelden aanwezig zijn en uiteindelijk de cijfers overheersen, is het verslag van het onderzoek van Ehrenfried Pfeiffer uit 1929 :

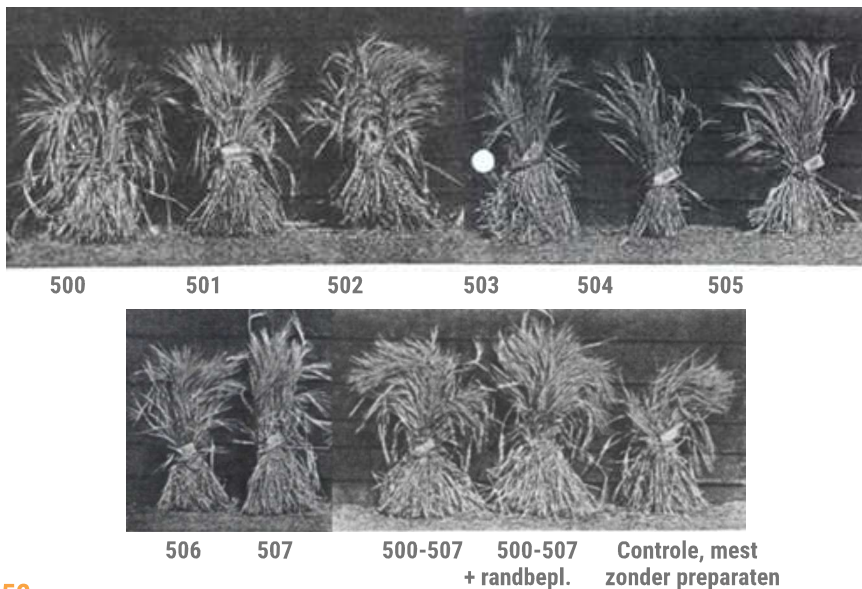
Voorbeeld 14

Preparatenonderzoek in gerst, 1928 ³⁶

Ehrenfried Pfeiffer, Loverendale

Pfeiffer deed onderzoek naar de werking van de twee biodynamische spuitpreparaten (aangeduid met 500 en 501) en de zes compostpreparaten (aangeduid met 502-507) bij de teelt van gerst. Hij vergeleek de toepassing van (1) de afzonderlijke preparaten onderling en met (2) de toepassing van alle preparaten, (3) alle preparaten met een bepaalde randbeplanting (esparsette en mierikswortel) en (4) geen preparaten. In dit uiterst korte en summiere verslag staan zowel foto's (beelden) als tabellen met getallen. De proefveldjes van 2m² groot werden in zijn geheel geoogst en de gerst van elk proefveldje werd tot één schoof opgebonden en gefotografeerd.

De foto's laten een zeer diverse dynamiek zien in de geoogste gerst als effect van de toepassing van de afzonderlijke preparaten. In de tabel wordt alles gereduceerd tot een paar getallen. Toepassing van alle preparaten blijkt dan de hoogste opbrengst te geven. Ook de grote getalsmatige verschillen in de verhouding korrel-stro worden genoteerd. Verrassend genoeg wordt ook de specifieke randbeplanting verder niet in het protocol opgenomen, terwijl dat toch de allerhoogste opbrengst gaf.

Variant	Schoofgewicht kg	Gewicht stro kg	Korrelgewicht kg	Verh. korrel - stro
Controle	1,25	0,695	0,425	0,61
Preparaat 500	1,70	0,870	0,630	0,73
Preparaat 501	1,30	0,700	0,420	0,60
Preparaat 502	1,60	0,815	0,555	0,68
Preparaat 503	1,45	0,730	0,470	0,64
Preparaat 504	0,60	0,325	0,130	0,40
Preparaat 505	0,75	0,400	0,195	0,49
Preparaat 506	1,40	0,690	0,480	0,70
Preparaat 507	1,80	0,960	0,600	0,63
Alle preparaten	2,15	1,010	0,860	0,85
+ randplanten	2,50	1,140	1,000	0,88

In dit preparatenonderzoek blijven de beelden en de cijfers naast elkaar staan en worden de beelden vervolgens in de conclusie genegeerd. Het kwantitatieve, analytische heeft de overhand gekregen over het kwalitatieve, beeldende. De cijfers werken vervolgens als protocol: zo moet het gedaan worden. Ik heb verder geen andere onderzoeken over preparaten uit die tijd kunnen vinden. Misschien was dit wel het bepalende of doorslaggevende experiment om vanaf die tijd alle compostpreparaten tegelijk en de spuitpreparaten 1x toe te passen? De getallen hadden meer autoriteit dan de beelden. Het gebruik wordt tot een protocol.

De beelden zouden echter een gevoel van verbazing kunnen oproepen hoe verschillend de werking van de verschillende preparaten was. Dat zou kunnen uitnodigen tot verdere experimenten, waarin in landbouwkundig verschillende situaties met verschillende gewassen onderzocht zou worden welk preparaat het beste aansluit bij een gewas of het bedrijf als geheel, als individuele entiteit. Voor zover ik weet heeft zulk onderzoek in die tijd niet meer plaatsgevonden.

Dat de cijfers in dit onderzoek de beelden overheersen is des te merkwaardiger gezien het feit dat dit onderzoek betreft naar één van de kernelementen van de biodynamische landbouw. Een kernelement waarmee de biodynamische landbouw zich wil onderscheiden van andere vormen van landbouw. Het voor de hele wereld gelijke protocol, waarin voorgeschreven staat om alle compostpreparaten, tegelijk, toe te passen, past mijns inziens niet bij een naar een zo groot mogelijk diversiteit strevende biodynamische landbouw.

Er is anno 2025 ook verzet bij biodynamische boeren tegen dit protocol. Het lijkt wel of dit een verzet is tegen iets om vanuit voorschrijft te doen, waarmee men juist een eigen verbinding wil aangaan.

8.3 Verklaringsmodellen voor de preparaten.

De volgende twee onderzoeken stammen uit het midden van de jaren 70 van de vorige eeuw. De biodynamische beweging maakt een sterke groei door. Nog maar 10 jaar eerder was de 'landbouwcursus' publiekelijk beschikbaar gekomen. Blijkbaar is er een grote behoefte om de 'landbouwcursus' te begrijpen. Er worden verklaringsmodellen ontwikkeld. Bij die verklaringen is de opvatting dat de compostpreparaten alle tegelijk moeten worden toegepast vertrekpunt en deel van het verklaringsmodel.

Voorbeeld 15

De drieledige mens als verklaringsmodel

Martin W. Pfeiffer ³⁷

Martin W. Pfeiffer neemt het beeld van de drieledige mens (zenuw-zintuig stelsel / ritmische systeem / stofwisselingsgebied) als een aanschouwelijke beeld voor de bedrijfsindividueelheid. Het drieledige agrarische bedrijf wordt dan beschreven met het minerale gebied, onder de bouwvoor, met daarin de wormen / in de bouwvoor, met in dat gebied de werkzaamheid van de koe die vooral bladmassa omzet tot vruchtbaar makende mest / boven de bouwvoor, in de atmosfeer, het bloem- en zaadgebied van de planten met daarin de bij. Vervolgens worden de preparaten, om ze beter te kunnen begrijpen, ingedeeld naar de oorsprong van het materiaal en naar hun, veronderstelde, werking:

... "Er zijn acht preparaten en hun substanties worden uit de drie natuurrijken genomen, uit het minerale, het planten en het dierenrijk. Men kan het geheel van de preparaten in twee groepen verdelen. Aan de ene kant is dat de groep, die uit plantensubstanties bestaat, de preparaten, die toegevoegd worden aan mest, compost en gier; daarom worden deze ook wel samen de compostpreparaten genoemd. Daarnaast zijn er de beide spuitpreparaten hoornmest en hoornkiesel." ...

... "Op deze manier kunnen de zes compostpreparaten gezien worden in hun relatie tot de drieledige plant, waarvan de groei en de gezondheid bevorderd moeten worden. Twee preparaten behoren bij het wortelgebied, twee tot het middengebied van het blad en twee bij het bloemgebied. Bij het bekijken van de volgorde, waarin de preparaten in de landbouwcursus worden aangegeven en besproken blijkt, dat Rudolf Steiner in dit opzicht de ontwikkeling van de plant gevolgd heeft van wortel via blad naar bloem." ...

... "Van daar uit gezien kunnen we zeggen: de eerste twee bloempreparaten duizendblad en kamille hebben te maken met de aardse stofwisseling en behoren bij de wortel, terwijl de beide laatste preparaten, paardenbloem en valerian, die bij de bloem behoren, met de kosmische stofwisseling te maken hebben ..."

Het begrijpen wordt een verklaren en daarmee wordt het drieledige mensbeeld langzaam maar zeker een model.

Pfeiffer staat in de traditie van het gebruiken van alle compostpreparaten. Deze traditie wordt met dit model versterkt. Opvallend is dan ook, dat vanuit datzelfde model Pfeiffer onderkent dat er eigenlijk nog een preparaat ontbreekt aan het geheel.

Voorbeeld 16

De zeven planeten als verklaringsmodel

Bernard Lievegoed ³⁸

Bernard Lievegoed neemt het model van de zeven planeten om de biodynamische compostpreparaten beter te begrijpen.

... "Er wordt in de composthoop een proces nagedaan, waarvan de natuur ons zelf een voorbeeld geeft: als de rups zich volgevreten heeft met groene bladmassa, dan komt het moment, dat het hogere geestelijke vlinderprincipe wil ingrijpen. De rups spint zich in en maakt nu van kop tot staart een afbraakproces door, waarbij alle orgaanvormen van de rups verdwijnen en er een chaotisering optreedt. Uit deze chaotische, algemeen levende substantie vormen zich de nieuwe organen van de vlinder. In een composthoop gebeurt iets dergelijks. ...

Er bestaat echter een wezenlijk verschil tussen dit proces in het dierenrijk en in het plantenrijk. In het dier is het astrale van binnen uit werkzaam, geconcentreerd in de zeven planetenorganen, van waaruit de zeven astrale werkingen uitstralen. In de plant komt het astrale vanuit de omgeving en doorstroomt en doorwerkt de plant van buitenaf.

Wil men het chaotiseringsproces in de composthoop zo laten verlopen, dat in deze fysiek-etherische substantie het astrale harmonisch kan ingrijpen, dan moet men als het ware planetenorganen in het compostlichaam inbrengen van waaruit de planetenprocessen het compostlichaam doorstralen kunnen en het harmonisch kunnen astraliseren."

Het willen begrijpen en het zo doen ligt hier direct in elkaars verlengde. Ook al is het slechts een verklaringsmodel het versterkt de traditie om alle compostpreparaten samen en tegelijk in de composthoop te stoppen.

8.4 Met compostpreparaten individualiseren

Honderd jaar na de 'landbouwcursus' wordt er volop geïndividualiseerd in de biodynamische landbouw. De gewaarwording dat elk bedrijf anders en uniek is, wordt als behorend bij de biodynamische landbouw beschreven. Het is dan ook de hoogste tijd om de aanzet die in een kern van de biodynamische landbouw gegeven is, namelijk het werken met compostpreparaten, in te zetten in dit individualiseringsproces. Het kan dan bijdragen dat het een bewust gepakt proces wordt en daarmee inspirerend werkt voor een breder publiek

Voorbeeld 17

Met compostpreparaten individualiseren ³⁹

Albert de Vries

In november 2019 introduceerde ik het idee om op de Kraaybeekerhof-tuinderij de verscheidenheid aan kwaliteiten te onderzoeken en te zien wat bij elke plek aansluit als versterking van die kwaliteit. Een compost speciaal geprepareerd met één van de preparaten zou daarop een antwoord kunnen zijn.

Bij een van de maandelijkse werkbezoeken heb ik mijn publicatie uit 1991 gegeven ⁴⁰: De daaropvolgende keer was de reactie van de tuinders: 'Hier staat alles al in. Je weet hoe elk preparaat werkt. Zeg maar wat we moeten doen.' Maar de vraag is: wat past hier? We willen niet vanuit algemene recepten of modellen werken.

Op de volgende bijeenkomst wilden de tuinders beslissen welke preparaten nou gebruikt zouden gaan worden. Jola, die de preparaten verzorgt op de Kraaybeekerhof, bracht in, dat Kraaybeekerhof het Brandnetelpreparaat nodig heeft. Jola had de Landbouwcursus bij zich en las het betreffende stukje voor. Vervolgens had Jasper, een van de tuinders, het idee dat Paardenbloem ook nodig was. Jasper heeft toen dat stukje voorgelezen. Eigenlijk was het toen klaar. Of toch niet? Moeten we nu niet ook de andere stukjes lezen en toetsen of we daar gewaarworden of die preparaten niet aan de orde zijn? Bij het lezen over Eikenschors was direct de gewaarwording: Nee, die is hier niet relevant. De kwaliteit van Duizendblad is helemaal Kraaybeekerhof. Die kunnen we dus juist toepassen als versterking van het bestaande. Kamille was weer niet relevant. En Valeriaan hoort eigenlijk pas bij het uitbrengen van de compost ingezet te worden. Zo kwamen de tuinders tot hun opzet voor een experiment: een composthoop met alle compostpreparaten, een hoop met alleen brandnetel- en paardenbloempreparaat en een hoop met duizendbladpreparaat.

Het is niet zo dat de tuinders het nu weten. Er is evenwel voldoende moed en nieuwsgierigheid om het experiment aan te gaan. Om te kijken of er verschillen waar te nemen zijn

tussen de composten, of er dan ideeën en gevoel ontstaan waar welke compost in te zetten.

Uiteindelijk zijn er vier composthoppen gemaakt. Drie zijn er geprepareerd zoals voorgenomen. De vierde was nog ongeprepareerd. Op de laatste bijeenkomst van 2020, midden december, blijkt het geheel vanzelfsprekend dat Dave en Jola het voortouw nemen. We gaan naar een veld, waar het slecht groeit, met de vraag 'Wat sluit

aan bij dit veld?' Jola leest de zinnen voor waarmee Steiner het bijzondere van elk prepraat karakteriseert. Het is ter plekke evident, dat Brandnetel hier aansluit. De vierde hoop wordt met alleen Brandnetel geprepareerd. Het idee is om die compost over drie maanden op dat veld uit te brengen.

De individuele benadering gaf hier toegang tot het werken met de compostpreparaten. Zo'n proces zal er op een ander bedrijf weer anders uit kunnen zien.

Champost + eigen groencompost + stalmest +			
Duizendbladpreparaat	Paardenbloem- en Brandnetelpreparaat	Alle zes de preparaten	Brandnetelpreparaat
Karakterisering als handelingsimpuls			
Respecterend verbinden	Omhullend verenigen	Vervreemdend opwekken	Aanvurend verenigen
Gewas waar het vanuit de beleving bij past			
bladgewassen	(sluit)kolen	het aardappelveld weet nog niet wat het wil worden	aardbeien
Waarnemingen aan de 4 composthoppen 02-03-2021			
het natst licht basale schimmelgeur (fractie van hoe champost rook)	droger, losser schimmelgeur iets minder, aardachtiger koeler, ijzer	Zandiger geur fruitiger	iets natter schimmelgeur fruitiger
roodbruin	zwarter	zwarter	roodbruin

Kwaliteiten van de 4 verschillende composthoppen Kraaybeekershof, 02-03-2021

De financiering van dit veelbelovende project werd op dat moment gestopt.

In ieder geval is opvallend dat een kleine toevoeging van verschillende preparaten aan de compost tot waarneembare verschillen leidt. Met dit experiment is een aanzet gegeven hoe er geïndividualiseerd kan worden.

8.5   Richtlijnen als context voor het werken met compostpreparaten

Naast hoe onderzoekers en anderen denken over het idee compostpreparaten zijn er ook richtlijnen waar een biodynamisch bedrijf aan moet voldoen om Demeter-gecertificeerd te kunnen zijn. Behalve dat de traditie zo is dat alle compostpreparaten tegelijk toegepast worden, is vanuit controleerbaarheid en beheersbaarheid het voorschrijven van het gebruik van alle compostpreparaten navolgbaar. Hier is het de handel die een individualiseren en onderzoekend ontwikkelen in de weg staat. Met de Collegiale Toetsing, die ingezet wordt als onderdeel van het certificeringsproces, wordt het algemene streven naar individualiseren en stimuleren van ontwikkelen wel gepoogd te faciliteren.

In diezelfde handel is nu een aanzet om met Participatory Guarantee Systems te gaan werken ⁴¹. In de landen waarin dat Participatory Guarantee Systems ⁴² ontwikkeld werd, Brazilië, Chili en Zuid Afrika, bleek er een veel grotere diversiteit tussen de bedrijven als op de bedrijven aanwezig te zijn, dan in vergelijking met de bedrijven met een Demeter keurmerk. Waarbij aangetekend moet worden dat de laatste vooral voor de export telen en slechts een beperkt aantal gewassen verbouwen en de eerste voor een lokale markt veel meer gewassen en ook lokale specialiteiten telen. Zo'n certificering biedt wel meer ruimte voor variatie en voor direct gesprek met de boeren.

8.6   Conclusie

Zowel het netwerk rond de boeren, als hoe er gedacht wordt over centrale thema's van de biodynamische landbouw kunnen een verdere en expliciete individualisering van bedrijven faciliteren.

Noten

1. Harry Kunneman (1986): *De Waarheidstrechter. Een communicatietheoretisch perspectief op wetenschap en samenleving*. Boom, Meppel.
2. Jan-Douwe van der Ploeg (1987): *De verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*. Med.Vakgr.Sociologie 21, WUR.
3. Albert de Vries (2004): *Ervaringsleren cultiveren. Onderzoek in eigen werk*. Proefschrift. Eburon, Leiden.
4. J.A. Ashby (1987): The effects of different types of farmer participation on the management of on-farm trials. *Agricultural Administration & Extension* 25, 235-252.
5. Biodynamische landbouw viert haar 100-jarige bestaan met wetenschappelijk congres Bio-Journaal 22.11.2024
6. Muhammad Imtiaz Rashid, e.a. (2012): *Home field advantage of cattle decomposition affects the apparent nitrogen recovery in production grasslands*. Wageningen
7. Lucy van de Vijver, e.a. (2013): Biologisch-dynamische Qualität im Obstbau - Erkennen, erzeugen und vermitteln. Louis Bolk Instituut, blz. 66.
8. Wolfgang Held (2024): *Das Unhaltbare halten*. Das Goetheanum, 29-11-2024.
9. Ingolfur Blühdorn (20..): *Unhaltbarkeit - Auf dem Weg in eine andere Moderne*.
10. Zie Albert de Vries (2004): *Ervaringsleren cultiveren. Onderzoek in eigen werk*. Proefschrift. Eburon, Leiden.
11. Albert de Vries (2004): *Ervaringsleren cultiveren. Onderzoek in eigen werk*. Eburon.
12. Albert de Vries & Geert-Jan van der Burgt (2024): *Verbeeldend verbinden. Zo denken en werken boeren. Een verkennende studie met biodynamische boeren*. Uitgave Biodynamische Vereniging. Blz. 11-12. In die publicatie staan nog twee andere, vergelijkbare voorbeelden (voorbeeld 2 en 3).
13. Emma Bruns (2024): *Orde creëert een opgeruimde schijnveiligheid*. NRC Handelsblad, 8 juni 2024.
14. Harry Kunneman (2012): *Het kritisch humanisme van Rudy Kopland*. In: Johan Goud (red.): *Het leven volgens Rutger Kopland. Onze vluchtige plek van de waarheid*. Klement / Pelckmans.
15. Ingekort uit: Jan Douwe van der Ploeg (2023): Gesloten vanwege stikstof. Noordboek. Blz.118-127
16. Het idee 'bedrijfsindividualiteit' is methodisch van betekenis. Wanneer je je wilt inleven beschouw je elk bedrijf als een individualiteit, die je met respect en interesse benadert, hoeveel kunstmest en pesticiden er ook gebruikt worden. Het idee 'bedrijfsindividualiteit' heeft in mijn optiek geen normatief karakter. Alain Morau beschrijft (2020: *Die landwirtschaftliche Individualität als Begriff seit 1924*, in: *Literaturübersicht über die Begrifflichkeit des LK ....*, Witzgenhausen) dat binnen de biodynamische beweging dit begrip verschillend gebruikt wordt en dat soms juist het begrip 'organisme' normatief gebruikt wordt wanneer er een grotendeels op het bedrijf gesloten stofkringloop gerealiseerd is.

17. K.P.E. Gravemeijer (1999): *Ontwikkelingsonderzoek, een praktijknabije onderzoeksmethode*. (In: B. Levering & P. Smeyers (red.). *Opvoeding en onderwijs leren zien*. Een inleiding in interpretatief onderzoek. Boom Amsterdam, blz. 233-256.) Zie ook: De Vries, 2004: *Ervaringsleren cultiveren*, (Eburon, Delft). Hoofdstuk 1. Zie ook § 6.2 in dit boekje.
18. Jan Douwe van der Ploeg (2023): *Gesloten vanwege stikstof*. Noordboek. Blz.118-127.
19. Albert de Vries & Geert-Jan van der Burgt (2024). Zie eerder.
20. Albert de Vries (red., 2010): *Biodynamische Landwirtschaft als Kultur der Intuition. Am Beispiel der Regulierung von Blacken*. Verein für biodynamische Landwirtschaft, Schweiz. Albert de Vries (2009): *Over de grens kijken. Biologisch-dynamische landbouw als cultuur van de intuïtie*. Dynamisch Perspectief DP 5
21. Bij de hier gehanteerde werkwijze is sprake van een fenomenologische basishouding en wordt er een symptomatologische techniek gehanteerd. De werkwijze van het inlevend waarnemen is geïnspireerd op de 7e en 8e voordracht van Rudolf Steiner (2002): *Voorbij de grenzen van de natuurwetenschap*. Vrij Geestesleven, Zeist.
22. Exacter gezegd: een onvoltooid deelwoord en een werkwoord. Onvoltooid deelwoord wil zeggen dat het werkwoord hoort bij een ander woord, in dit geval ook een werkwoord, en dat het nog gaande, in beweging, is.
23. Marike Stellinga en Wouter van Noort (4 oktober 2024): *Houtskoolschetsen en praatkaarten: hoe gaat Nederland er in de toekomst uitzien?* NRC Handelsblad.
24. Albert de Vries & Geert-Jan van der Burgt (2024): *Verbeeldend verbinden. Zo denken en werken boeren. Een verkennende studie met biodynamische boeren*. Uitgave Biodynamische Vereniging. Blz. 44.
25. In de zogenaamde beeldvormende methoden (o.a. koperchloride kristallisatie, rondfilterbeeld, stijgbeeld) worden de fysiek gecreëerde beelden vergeleken met een referentiereeks (van jong naar oud, van onrijp naar rijp) en dus eigenlijk gekwantificeerd. Of de beelden worden aan de hand van een referentiereeks gecategoriseerd. De beelden worden dus niet innerlijk gevormd, niet vanuit een inleven. Vervolgens worden de beelden niet als beeld genomen dat tot een bepaalde handeling inspireert, maar als uiterlijke meting voor een hoedanigheid. Degene die het beeld beoordeelt treedt met zijn oordeel als expert op en de opdrachtgever kan meestal slechts met verwondering naar het beeld kijken. Overigens wekte de eerste keer dat ik de organische vormen zag, die er ontstonden nadat een druppel inkt in een cilinder met stilstaand water was gedruppeld, wel nieuwsgierigheid op en ontzag voor zoiets als 'vormende krachten'.
26. Albert de Vries & Geert-Jan van der Burgt (2024): *Verbeeldend verbinden*. blz. 23. Biodynamische Vereniging.
27. Jürgen Habermas (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*.
28. Jan Douwe van der Ploeg (2023): *Gesloten vanwege stikstof*. Noordboek
29. Albert de Vries (2004): *Ervaringsleren cultiveren*. Eburon.
30. idem

31. K.P.E. Gravemeijer (1999): *Ontwikkelingsonderzoek, een praktijknabije onderzoeksmethode*. (In: B. Levering & P. Smeyers (red.). Opvoeding en onderwijs leren zien. Een inleiding in interpretatief onderzoek. Boom Amsterdam, blz. 233-256.)
Zie ook: De Vries, 2004: *Ervaringsleren cultiveren*, (Eburon, Delft). Hoofdstuk 1.
32. Christine Muggli, Herman Iutke Schipholt & Albert de Vries (1990): *Saatgutvermehrung von Roggen auf Haus Bollheim*. Lebendige Erde 90, 3, 176-182.
33. Vergaderstukken van de Wetenschappelijke Begeleidingscommissie van het Proefbedrijf Ontwikkeling Bedrijfs-Systemen te Nagele, 1980-1989. PAGV, Themadag Bedrijfs-systemen voor een akkerbouw met toekomst, Themaboekje nr. 14, 16 december 1992.
34. Rudolf Steiner (2017, oorspronkelijk 1924): *Vruchtbare landbouw*. Vrij Geestesleven, Zeist.
35. Jola Meijer & Albert de Vries (2010): *Biologisch-dynamische preparaten maken en toepassen*. Biodynamische Vereniging.
36. Ehrenfried Pfeiffer (1929): *Ein Düngungsversuch mit biologischen Präparaten*. Gäa Sophia, Band 4, Landwirtschaft.
37. Martin W. Pfeiffer (1975): *Het landbouwbedrijf als individualiteit - een beeld van de mens een bijdrage tot het begrijpen van de preparaten, toegepast in de biologisch-dynamische bedrijfsvoering*.
38. Bernard Lievegoed (1975): *Planetenkrachten en levensprocessen, een bijdrage om de door Rudolf Steiner genoemde compostpreparaten voor de landbouw beter te leren begrijpen*.
39. Albert de Vries (2020): *Prepareren individualiseren*, Dynamisch perspectief, 2020.1
40. Albert de Vries (1991): *Creatief op zoek naar bedrijfsindividualiteit. Werken met preparaten in de landbouw*. Stichting Onderzoek je eigen werk, Arnhem.
41. (2024): *We moeten met zijn allen om de boeren heen gaan staan*. Demeter Monitor, blz. 15.
42. IFOAM (2014): *Organic Participatory Guarantee Systems – a Brazilian model*.

Dr. Albert de Vries werkt zelfstandig als coach, trainer, onderzoeksbegeleider en onderzoeker.

Met de door hem ontwikkelde werkwijze van Ervarend Leren en Inlevend Waarnemen beoogt hij het initiatief, de kwaliteit en de unieke inbreng van eenieder te versterken. Het resultaat is een inclusievere samenleving.

Als stadsjongen leert hij op 11-jarige leeftijd koeien melken en tractor rijden. Hij rondt zijn biologiestudie af in 1981. Tijdens zijn studie volgde hij het studiejaar antroposofische natuurwetenschap in Dornach, Zwitserland. Tevens werkt hij drie maanden in de veeteelt en de tuinbouw op een zorgboerderij in Duitsland. Met mede-studenten richtte hij de studententuinderij De Uilenhof op in Amsterdam. Hij was betrokken bij de oprichting en eerste jaren van onderzoek op de landbouwafdeling van het Louis Bolk Instituut (1978-1987). In 1987 startte hij zijn eigen bureau: Onderzoek in eigen werk.

In 2004 promoveerde hij als onderwijskundige op ervaren leren.

Van 2007 - 2013 was hij voorzitter van de Biodynamische Vereniging.

Momenteel is hij vanuit zijn bureau partner in een Europees consortium, Inclutrain, dat zich bezig houdt met de opleiding van mensen met en zonder een beperking op zorgboerderijen. Tevens is hij partner in een internationaal consortium, Green-South, dat zich bezighoudt met het verder ontwikkelen van opleidingen tot biodynamisch boer in Mozambique, Zimbabwe en Zuid-Afrika.

Verder is hij in deeltijd vennoot bij kinderopvang Maminka, een Sleipnirbedrijf.

In dit boekje laat de auteur zien hoe kennis vanuit betrokkenheid en verbondenheid, vanuit intuïtief handelen, kan ontstaan in individuele praktijken. Het is een uitdaging om deze praktijken onderzoekend te verhelderen. Inlevend waarnemen is een methodiek die zowel het verhelderen mogelijk maakt, als ook bijdraagt aan het vanuit betrokkenheid en verbondenheid verder ontwikkelen van die praktijken.

Duidelijk wordt dat de voorstelling van een wetenschap die neutraal en algemeen is, een misvatting is. Kennis is altijd geplaatst in een concrete omgeving.

Er wordt een beeld geschetst van een andere dan gebruikelijke vorm van kennis- en handelingspraktijk. Daarmee wordt er een impuls tot een andere vorm van samenleven gegeven. Een vorm waarin de mens inclusief genomen wordt.

Landbouwonderzoek is de context waarbinnen dit verhaal, met zeventien voorbeelden, zich afspeelt.